

БАҲРОМ РЎЗИМУҲАММАД

ЧЎЛПОН—ТОНГ ЮЛДУЗИ ДЕМАК...

*(Абдулҳамид Чўлпоннинг
педагогик қарашлари)*

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1997

Маълумки, Абдулҳамид Чўлпоннинг педагогик қарашлари шу вақтгача муфассал ўрганилмаган эди. Муаллиф мазкур қўлланмада масаланинг бу жиҳатига ижодий ёндошиб, ўзининг холис фикрларини баён этади. Бундан ташқари тасаввуф оқими ҳамда модерни шеърятининг тарбияга таъсирини Чўлпон асарлари мисолида ёритиб беради.

Қўлланма педагогика олийгоҳлари ўқитувчилари, талабалари ва кенг китобхоналар оммаси учун мўлжалланган.

Тақризчи:

МАЛИК МУРОДОВ,

филология фанлари доктори, профессор.

Р 86

Рўзимуҳаммад, Баҳром.

Чўлпон — тонг юлдузи демак...: (Абдулҳамид Чўлпоннинг педагогик қарашлари).—
Т.: Уқитувчи, 1997.—72 б.

ББК 83. 3 У3

Р 4301000000—88
353 (04)—97 Ахб. хати — 97. © «Уқитувчи» нашриёти, 1997 й.

ISBN 5-645-03073-7

СУЗ БОШИ

Бирор фаслнинг келиши инсон хоҳиш-истагига боғлиқ эмас. Аммо, фасл орзиқиб кутилади, унга мос кайфият туғилади, унга монанд кийим-кечаклар танланади. Бу ҳам бўлса табиатнинг азалий қонуниятидир. Жамиятимизда содир бўладиган ўзгаришларни шунга қиёсламоқ мумкин — жамики янги ҳодисалар Шахсга боғлиқдир. Яъни онгимиздан ташқарида ўша ўзгариш қонуниятлари рўй беради ва ана шу жараёнда шахсларнинг саъй-ҳаракати Сабаб вазифасини адо этади. Демак, кишилик жамиятининг бошқичма бошқич тараққий этиб боришида озми-кўпми шахсларнинг ҳиссалари бор. Совет воқелиги эса моддиюнчилик таълимотига асосланиб бу қабилдаги қонун-қоидаларни инкор қилди, ҳатто фаррош ҳам жамиятда ўзгариш ясамоғи мумкин, йўсинидаги таги пуч ақидаларни илгари сурди. Ва бундай сохта назарияларни ҳаёт тўлқини чеккага улоқтириб ташлагани кундек равшан.

2000 йил бўсағасида турибмиз. Хаёлимиздан ўтаётган фикр: Янги асрда ҳаммаси бошқача бўлади. Эртдан умид кутиб яшайсан одам. Зотан, кутишда лаззат бор, орзу қилишда роҳат. Турфа хил шовқинларга тўла бир аср орқада қолмоқда. Ҳали яқин ўтмишдан оладиган нарсаларимиз кўп. Хусусан, маънавият соҳасида. Аср бошида тараққий этиб келаётган туркийзабон халқлар маънавиятига қизил империя чанг солди. Айниқса, шахсга сиғиниш йилларидан сўнг миллий маънавиятга дарз кетди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» янглиғ аҳмоқона ғоялар санъат равнақига соя солгани маълум. Эндиликда оҳисталик билан эски давр назарияларига ҳар тарафдан нуқта қўйилмоқда.

Мустақиллик туфайли бизда педагогика равнақига эҳтиёж сезилди. Негаки, тоталитар тузум биз билган маънодаги педагогикага муҳтож эмасди, унинг ўз афти-ангорига муносиб қуроли мавжуд эди: қўрқитиш, авраб-

алдаш, гўзал келажак ваъда қилиш, фикр яккаҳокимлигини жорий этиш — бу усулларнинг ҳаммаси риёкор педагогика учун асос бўлди. Уша замон педагогикаси ватанпарварликни, миллатлараро дўстликни, байналмилал тарбияни, адолатпарварликни тарғиб қиларди-ю, ammo бу тарғибот инсон табиати билан чамбарчас боғланмаган эди. Тоталитар тузумнинг барча ғоялари тил учидаги, кўнгил тубига тушмайдиган ғоялар эди. Шу боис бу тузум узоққа бормасдан қулади.

Албатта, қисқа муддат ичида янги даврга мос келадиган ўзбек педагогикасини яратиб бўлмайди. Бироқ, биз адабиёт оламидаги ҳар қандай янгиликни иложи борича тезроқ педагогикага жорий этиш йўлини касб этмоғимиз даркор. Адабиёт ўз йўлича, педагогика ўз йўлича тараққий топиши ақлга тўғри келмаслиги Шарқ педагогикаси тарихидан аён — ижод аҳли бирваракайига тарбияшунослик билан ҳам шуғулланиб келишган. Фақатгина совет воқелиги бундай муштаракликни тўзғитди: бадний ҳамда соф илмий педагогика деган атамалар юзага чиқди. Педагогика дарсликларининг тили тумтароқ, зерикарли тус олди. Ширали тил тарбияшунослигининг дастлабки устун эмасми ахир? Мухтасар қилиб айтганда, тарбияшуносликка хизмат қиладиган илмлар орасидаги фарққа урғу бериш ақли ноқис кишининггина амалидир.

Мазкур қўлланмада биз ўқувчига янгилик ваъда қилмаймиз. Абдулҳамид Чўлпон ижодиёти мисолида жадид адабиётининг педагогик жиҳатларига бир қур назар ташлашни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Вақтли нашрларда чоп этилган мақолаларни қисман таҳлил этиб, зарур хулосаларни чиқаришни ва шу баробарида ўз фикримизни билдиришни маъқул кўрдик. Уйлаймизки, ушбу қўлланма педагогикага қизиқувчи ёшларни бепарқ қолдирмайди, фикрлашга, янги замон шакли шайлини кўз ўнгида гавдалантиришга қисман бўлсада кўмак беради.

ТАРБИЯ РОСТ СЎЗДАН БОШЛАНАДИ.

Шарқ педагогикасининг шу кунгача бўлган тарихи муфассал битилганида эди бу солнома саҳифаларида Исмоилбек Ғаспирали раҳнамолигида куртак ёзган жадидчилик ҳаракати, ватанпарвар, миллатпарвар демократлар ҳодисаси беқиёс улкан ўринни эгаллаган бўлур эди. Ҳақиқатан ҳам бу тарихий ҳаракат ота-боболаримизнинг мустабид тузумга, империяга қарши нафрати шаклида қалқиб чиқди ва то ҳануз жаҳоннинг етук тарихнавис олимлари тарафидан ўрганилмоқда. Бироқ, сир эмаски, ўша даврда кўнгиллардан вулқондек отилган орзую умидлар сохта бир инқилоб — октябр тўнтариши тўсинларига тегиб чил-чил синган эди. Истиқлол шарофати билан жадидчилик ҳаракати «инқилоб»чилар соясидан чиқиб ўзининг ҳақиқий қиёфасини кўрсатмоқда. Эндликда мазкур озодлик ҳаракати тарихини ёш авлодга ўргатмоқ мақсадга мувофиқдир.

Коммунистик мафкура афсуни билан аллаланган халқ марксизм-ленинизм таълимотининг умрбоқийлигига ниҳоятда ишониб, ёлғон таянчларига сўянган эди. Аммо, вақт ўз билганини қилди — коммунизм ғояси худди сув юзида қалқиб турган пуфаклардек ёрилиб кетди. Узоқ вақт таянчланган «асо» қулади, бу «асо» ўзи билан бирга ўша эски даврнинг каттагина парчасини-да олиб кетди. Эндликда Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ленин сингари «даҳо»ларнинг таги пуч назарияси бугунги куннинг йўналишига тўғри келмай қолди. Хусусий мулкчилик, эътиқод эркинлиги, кўп фирқалилик системаси... буларнинг барчаси тамомилла бошқача замон ташриф буюраётганидан далолат беради. Демак, шуниси аниқки, биз совет воқелигига асосланган совет адабиётидан ва шунинг баробарида совет педагогикасидан узил-кесил воз кечмоғимиз даркор. Акс ҳолда тоталитар тузум кўринишлари кўп вақт давом этади, миллатнинг маънавий тараққиёти инқирозга юз тутиши мумкин. Хўш, тоталитар тузумнинг ўзи нима

эди? Қизиги шундаки, тоталитар тузум собиқ СССР ҳудудидагина эмас, балки жаҳон миқёсида рўй берган. Мазкур тузумни ичкарасидан туриб ҳамма жиҳатларини илғаш мушкул эди: воқелик ташқаридан қаралса ўзининг бор бўй-бастини кўрсатарди. Шунинг учун ҳам биз хорижда яшаган адиблар кузатишларини ўрганиб тоталитар тузум моҳиятини тўла англаб етмоғимиз мумкин.

... Нақл қилишларича, Дажжол онадан туғилган кунини лаҳза сайин улғая борди. Халқни ҳайрон қолдириб томга чиқиб ваъз ўқиди. Қисқа вақт ичида ўзига эргашган оломонни сеҳрлаб, кўнгиллар жиловини қўлга олди. Унга эргашган халққа Дажжол шу қадар қийинчиликларни рўбарў қилдики дунё дунё бўлганидан бери бундай томошаларни кўрмагандир эҳтимол... Дажжол алайҳилаъна ҳатто Расулulloҳнинг юзигада тик қараган. Ушанда дарғазаб халифа Дажжолга қилич уради. Бу ғаройиб махлуққа қилич ҳам кор қилмайди, сермалган қилич қандайдир куч билан ортга қайтиб халифанинг ўзига шикаст етказди. Фақатгина Оллоҳ амрига биноан бу махлуқни аллақандай қуш кимсасиз оролга улоқтиради...

Ҳайрон қоладиган жиҳати шундаки, Абдулла Қодирий тоталитар тузум айна қилич қайраб турган бир маҳалда болшевикларни Дажжол алайҳилаънага ўхшатган эди. «Обид кетмон» қиссасининг бир парчагина жойини ишғол этган «коса тагидаги нимкоса»га ўша замон мунаққидлари эътибор беришгани йўқ. Болшевикларнинг охираат кўзлари кўр—гарчанд салбий қаҳрамон тилидан айтилган бўлса-да бу ҳукм ўша замонга, қизиллар даврига отилган ўқ эди. Таъбир жоиз бўлса, тоталитар тузумни шундай махлуққа ўхшатмоқ мумкинки, у ўз болаларини ўзи ейди ва ниҳоят ўз танига ҳам тиш уради. Худди Дажжол сингари бу махлуқ мақсадсиз оламларнинг подшоҳидир.

Тоталитар тузум ўзига қарши кишиларга ҳам, ўзига хайрихоҳ бўлганларга-ҳам деярлик бирдек зулм ўтказди: ўша қонли замонда кимдир жисман маҳв этилган бўлса, кимдир маънан ҳалок қилинди. Абдулла Қодирий таъкидлаганидек маънавий жиҳатдан ўлдирилган кишига жисмоний ўлим у қадар кўрқинчли эмасдир. Худди шу жиҳатдан Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби улўғ алломаларимиз отиб ташланган бўлсалар, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек каби ва улардач кейингиларни ҳам бир озод куйчи сифа-

тида эмин-эркин яшади, деб бўлмасди. Буларнинг турмуши ниҳоятда оғир кечди. Ёзувчи учун энг даҳшатли ҳодиса унинг эркинлиги, хотиржамлигини тортиб олинишидир. Зотан, чинакам ёзувчининг эркинликдан бошқа ҳеч вақоси бўлмайди — шу сўнги бисот тортиб олиними, демак ҳаёти ўз қўлидан кетади.

Тоталитар тузум моддиюнчилик таълимотига асослангани учун ҳам инсон руҳий олами ҳодисаларини тамомила инкор этди ва худди дунёни яраллишини, инсоният оламини пайдо бўлишини ўз кўзлари билан кўрган каби қатъий ҳукм чиқарадиган «мутафаккирлар»ни юзага келишига йўл очиб берди. Охир оқибатда соғлом фикрли инсон ич-ичидан емирила бошлади. Уша «мутафаккирлар» тўқиб чиқарган назариялар остида тоталитар тузумдан манфаатдор бир табақа — сохта олимлар табақаси шаклланди. Улар худди буқаламунга ўхшаб замонга мослашишни ўзига касб қилиб олдиларки, оқни қорадан ажратолмайсиз. Ёв қочса ботир кўпаяр деганларидек, қуваётганлар соннингта, қочаётган кас йўқ... Аслини олганда тоталитар тузум парчапарча бўлиб ўша эски давр олимлари руҳиятида то ҳануз яшамоқда.

Атоқли инглиз ёзувчиси Жорж Оруэлл 1941 йилдаёқ тоталитаризм даврига тўғри баҳо берган эди. Бу баҳо ўша санада аллақачон дунёдан кўз юмиб кетишган Қодирий, Чўлпон, Фитрат чиқарган хулосасига, имо-ишора ила англатганларига деярлик монанд келарди.

«Бизнинг замонни танқид замони, деб бўлмайди, — мушоҳада юритади инглиз адиби. — Бу даҳлдорлик даври, хилватга чекиниш даври эмас, шу боисдан, ичида айтилган фикр сизга маъқул бўлмаган китобнинг адабий фазилатлари тан олиними шу қадар қийин бўлаётир. Сиёсат мисоли тўфондай адабиётга бостириб кирди, у адабиётни буткул эгаллаб олди, яхши шарт-шароитда бундай бўлмайди — шахсий ва умумий манфаатлар орасидаги тафовутни, гарчи бу ҳамма вақт кузатилган бўлса-да, кескин ҳис этаётганимиз боиси шундан». Ҳақиқатан ҳам шахс эркин бўлганидагина чин маънодаги адабиёт ва шунинг орқасида тарбияшунослик, фалсафа, руҳшунослик каби фанлар жадал тараққиёт йўлига кирган бўлади. Мисол тариқасида Алишер Навоий ижодиётини эслайлик. Аввало, буюк мутафаккир иқтисодий жиҳатдан жуда ҳам бой эдики, Бобурнинг ёзишига қараганда у гоҳо подшоҳ Ҳусайн Бойқарога пул пешкаш қи-

либ турган. Иккинчидан эса ўша замонда ҳурфикрлилик турфа ҳил баҳсу мунозаралар учун замин яратиб берган эди. Уламолар мажлис қилиб Қуръони Карим тафсирларига онд мавзуларда баҳслашиб, тарафма-тараф бўлиб «олишганлар»ки, охир-оқибатда ақидапарастлик, динга кўр-кўрона ишонч орадан кўтарилган, барча нарса-ҳодисалар негизда Кўнгил майли текширилган. Учинчидан эса ўша даврда фан-техника у қадар ривожланмагани сабабли сўзга эҳтиёж кучли сезилган, халқ ижод моҳиятини тўла тушунмаса-да ўша сўз куйидан завқланган. Буларнинг барчаси Алишер Навоий сингари даҳо учун бир восита вазифасини адо этди.

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий замонида санъат сохталик гирдобидан олисда эди. «Санъат асари ҳақида айтиладиган энг хунук гап—у сохта, деган гапдир»—Ж. Оруэлл шундай хулоса ясайди. Демак, сохта тузум сохта фанлар яралишига асос бўлди, бу жаҳон миқёсидаги шармандалик эди. «Тоталитаризм фикр эркинлигига шунақа ҳамла қилдики, буни ҳеч қачон хаёлга келтира олмасдик. Тан олиш керакки, унинг фикрни назорат қилиши фақат таъқиқлаш мақсадларини эмас, балки керакли режаларни ҳам назарда тутади. У нафақат айрим фикрларни ифодалашга қаршилик қилади, балки нималар ҳақида ўйлаш лозимлигини уқтириб туради: шахс қабул қилиши лозим бўлган мафкура яратилади, унинг ҳис-туйғуларини бошқаришга тиришади ва ахлоқ намунасини белгилаб беради. Мафкура шахсни, иложи борича, сунъий муҳитга солиш, таққослаш имконидан маҳрум этиш учун ташқи оламдан ажратиб, ўраб ташлайди. Тоталитар давлат, албатта, ўз фуқароларининг фикр ва туйғуларини, худди уларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилгандек, назорат остига олишга уринади» — шу тариқа инглиз адиби адабиёт ва тоталитаризм масаласига ойдинлик киритади. Унинг фикрича, тоталитаризм ҳукм сурган жойда адабиёт ўлади. «Тоталитаризм устун келган жойларда ҳозирча шундай бўлди. Италияда адабиётнинг пачаваси чиқди. Германияда эса йўқ ҳисоби. Нацисларнинг асосий адабий машғулоти китобларни ёқишдан иборат. Ҳатто Россияда ҳам бир пайтлар биз кутганимиздек, адабиётнинг уйғониши амалга ошмади, таниқли рус ёзувчилари ўз жонларига қасд қилишмоқда, турмаларда исенсиз йўқолмоқдалар — бу тамойил очиқ-равшан кўзга ташланади». — Ж. Оруэллнинг бундай мулоҳазаларини ўз вақтида А. Қодирний,

Чўлпон ва Фитрат каби адиблар ўзгача йўсинда ифода қилдилар. Шу боисдан ҳам уларнинг бошида 1925 йилдан сўнг калтак сина бошлади: Қодирий ҳибсга олинди. Чўлпон қурултойдан ҳайдаб юборилди. Бундай ҳақоратлар миллат фидойилари устида тўпланаётган қора булутларнинг дастлабки «шарпалари» эди.

Бу ҳақда филология фанлари доктори Ботир Норбоев шундай фикр юритади: «1917 йилгача ҳам, ундан кейин ҳам халқ ва унинг истеъдодли вакиллари ҳаёти силлиқ кечган эмас, уни силлиқ қилиб кўрсатувчилар бўлган, холос. Аммо шуниси ҳам аниқки, октябр тўнтаришигача, айниқса, 25-йилларгача матбуот, хусусан шoirлар ижоди ўта даражада цензура элагидан ўтказилмади... Болшовойлар ҳам адабиёт ва санъатни бир ҳамладаёқ ўз изларига сола олмадилар. Зеро ўша пайтлари, ҳали тўла шаклланиб етмаган бўлсада, жадидлар раҳнамолик қилаётган демократик оқим мавжуд эди. Қолаверса, адабиётнинг халқ ҳаётидаги ўрни ва вазифасини яхши тушунган оташнафас адиблар тўлиб-тошиб ижод қилишаётганди. Мунаввар Қори, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Ҳамза, Боту, Элбек, Ойбек кабилар адабий муҳитда ўзига хос мусаффоликни сақлаб туришарди. Бунинг устига 20-йиллар бошида матбуот тараққийпарвар зиёлилар қўлидан бутунлай тортиб олинмаган эди». Мунаққиднинг бу сўзларида жон бор. Дарҳақиқат, жадид адабиётига бирданига ҳужум уюштирилмади, бу адабиётга қарши чиқадиган куч майдонга келишига умид боғланди ва йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмига келиб (айни кунларда очиқ эътироф қилинаётганидек) замон зайли боис янги давр адибларининг ижоди соцреализм методи асосида шакллана бошлади. Улар шунга асосан жадидларни «реакцион оқим вакиллари» деб билдилар. Шу аснода икки гуруҳ шаклланди. Иккиюзламаччилик, ғаразгўйлик, ҳасадгўйлик каби иллатлар диллардан қаламларга қалқиб чиқди. Бу кураш ўн йилдан кўпроқ муддатда давом этди: жадидлар адабий жарёндан улоқтириб ташланди ва уларнинг боши замон кундасига ачча яқинлашиб қолди.

Русия мустамлакачилик сиёсати бошқача манфур сиёсат билан алмашди. Энди бу сиёсат аста-секин виқобга ўрала бошлади. Мумтоз адабиёт ҳавосини олган, Ғарб адабиёти таъсиридаги айрим адиблар бу ҳийланайранларга учмадилар. Аммо, суяги коммунистик мафкура ғоялари тўлқинида қотган ёзувчилар ҳеч икки-

ланмасдан совет воқелигини қабул қилишди. Иккиланганлар ҳам замон зайли боис эски даврдан олган таълимларини унутишга, гидрокдан чиқаришга маҳкум эдилар. Нариги тарафдагиларнинг муроса йўлига бир-икки қадам босганлари кучга кираётган қаҳрни юмшата билмади. Хусусан, Чўлпон бир аризасида шу тахлит муро-сага ўтган эди: «Муҳтарам қурултойнинг ишларига маъзур ваҳждлар билан бўлиб, яқиндан аралаша олмаганим учун таассуф қиламан ва сиз муҳтарам ҳайъатдан ўти-наманким, менинг қуйидаги аризамни муҳтарам қурул-тойга етказсангиз экан. Улуғ Октябрнинг аввалларидан бери ишчи—деҳқонларнинг инқилобий ҳукуматлари то-монидан бўлиб маориф ва маданият соҳаларида қўлим-дан келган қадар самимият билан ишлаб келганим маъ-лумдир. Ватандошлар урушининг энг қизғин даврлари-да, шонли қизил аскарнинг «Перекоп» музаффарияти дамларида коммунистлар фирқаси томонидан ишлатил-ган бир газетанинг (ўша вақтнинг энг сўл газетаси «Роста» нинг) бошида туриб, қўлдан келган қадар ин-қилобга ва унинг энгишига хизмат қилганман». Адиб шу хизматларига урғу бераётиб бироз камчиликларга йўл қўйганини ҳам юмшоққина эслатиб ўтади: «Сўнгги ик-ки-уч йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари билан баъзи бир хатоларим бўлди. Чунончи, миллатчилик ва ватанпарастлик руҳида шеърлар ва нарсалар ёзиб, баъзи жойда шу йўлда сўзлаганларим ҳам бўлди. Сўнг-ги вақтда, айниқса, Москвада ўқиган вақтларимнинг сўнггида ўз хатоларимга ўзим ҳам тушундим. У ёзган нарсаларим ва сўзлаган сўзларим, камбағал ва йўқсул-лар душманларининг фойдасига хизмат қилганини бил-дим». Мазкур «Эътироз»дан сўнг Чўлпон кўр-кўрона бўл-са-да йўқсуллар фойдасига ишлай бошлаган. Бироқ, шунда ҳам адиб санъат доирасидан чеккага чиқмайди. Баъзи шеърларидаги яланғочлик эса унинг муроса йў-лига тушганини билдирар эди. Бу усулни А. Қодирий ҳам танқид остига олиб ўтган эди. Жумладан, ҳибсага олинмишига сабаб бўлган ўша машҳур «Йиғинди гаплар» мақоласида ёзадики: «Энсамни қотирғон гапларнинг яна биттаси анови кун бўлиб кечган маданглик маориф ходимчиларининг қурултойидир. Тўғриси айтганда, зиёлиларни фойдалиқ қилиш масаласидир. Лекин ашад-дий қаҳқаҳамга мужиб бўлгон гап ҳам шуниси. Уртоқ Акмалча Чўлпонбойнинг:

*Зиёлимассен зиёнли ҳезлардан
Упа-элик олудаси қизлардан —
Охунд бобо ўғли каби эр керак,
Боёнлардан олингуси ер керак!*

— деган шеъри билан зиёлиларнинг афтига туфурган ҳолда яна нима учундир имони сусайиб «ҳезлар тавба-тазарруъ қилса фирқанинг қучоғи уларга очиқ!» деб қўядир. Дарҳақиқат, ҳезлардан биттаси тавба қилиб, истиғфор айтса Акмал жиндек бу тавбага ишонадими, йўқми ҳозирча унинг ичига кириб чиқгон махлуқ йўқ. Бироқ бунга ишонар экан, Акмалингга айтадирган икки оғиз гапим бор: Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикматига ва ё Қалиланинг Димнасига мурожаат қилиб ўлтирмайман. Мисолни худди нақ мутакаллимдан эшит: Мен ҳар кунни худога тўққуз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман. Исёним бепоён бўлғонидек истиғфорим ҳадсиз ва лекин исёнсиз қолгон соатимга жуда оз учрарман! Бас, онглоғилким эй Акмал! Тавбага бўйин буккан банда, бандаларнинг энг ярамасидир, қуллуқ бунёд қилгон расво, расволарнинг яна ашаддий расвосидир. Ўз бутунлигини сақлай олмоғон бошқага эн бўла оладир деган гапни ҳеч бир китобда учратмадим, учратолмадим. Айтмоқчиманки, тавбаси бошини есин, сен бўлсанг ишингдан қолма, отингни чуқ, де! Ҳақиқат олдида бўйин эгиш тавбадир, ўзгаси ғовғодир!»

Чўлпон дейдики: «Дунёда асосан икки қарама-қарши жабҳага бўлинган бойлар билан камбағалларнинг курашида, ҳақ ва ҳақиқатнинг камбағал ва йўқсуллар томонидан эканига қаноат қилдим. Мундан сўнгги ишимда шу қаноат ва ишончимни асос қилиб тутмакка қарор бердим. Мундан сўнг шу йўлдаги азимимни иш билан кўрсатиб, иш орқасида ҳалиги хатоларни ишчи—деҳқоннинг кўнглидан кетказишга ҳаракат қиламан. Мундан сўнг ўз фаолиятим учун ўзим севган театр соҳасини олиб, унда, яқинда (шу йил) РКП (б) Марказий Комитети ташвиқот-тарғибот шўъбаси ёнида бўлган театр маслаҳат мажлисининг қарори асосида, ўшани дастур қилиб иш қилишимни арз қиламан».

Қодирий дейдики: «Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деб эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўбдир. Масалан, катталарга ақл ва басират

ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга ахлоқ ва кийим, хотинларга жабру зулм, домлаларга дин ва салла, «Муштум» ёзишгучиларига фақат шахсларнинг ёқасига ёпиша беришлик ва бошқа мавзулар тўғрисида ўйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислоҳотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўбдир».

Чўлпоннинг тил учуда билдирган тазарруси (у ижодимни ўзгартираман, демаган, балки, ўзи учун иккинчи даражали иш—театр масаласига урғу берган) ва Қодирий пичинглари аслида бир нарсага қаратилган эди, бу ҳам бўлса бутунликни ўзгартира билмаслик, яъни Ҳақдан ўзгани танимаслик ҳиссиётларига йўғрилган эдики худди ўша нарса жадид адабиёти намояндаларининг сўнгги нафасларигача сақланиб қолди. Совет адабиёти вакиллари эндигина шакллана бошлаган бутунликларини асрай олмадилар, бошқаларга-да эн бўлиб билмадилар. Тоталитар тузумга эса ўшанақа тоифалар зарур эди ва шу бондан ҳам коммунистик фирқа қарорларига бир овоздан «лаббай» дейдиганлар таҳликалар остида бўлса-да асраб-авайланди, уларга катта лавозимлар топширилди, кўкракларига нишонлар тақилди.

Адабиёт замон қиёфасини акс эттирувчи кўзгудир. Бу кўзгудаги тасвирлар дастлаб кўзга ташланмайди, йиллар ўтгач, биз бу тасвир оқини оққа, қорасини қорага ажрата биламиз. Вақт энг олий ҳакам вазифасини адо этади... Икки гуруҳ орасидаги зиддият шу тахлитда яқун топди: бири бошларини фидо этиб бутунликларини сақладилар, иккинчиси эса бутунликларини майдалаб бошларини сақладилар. Бироқ, очиғини айтиш лозимки, ҳар икки гуруҳ ўз савияси чўққисиде туриб шу ишни қилди. Биз ўша қизил адабиёт вакиллари ижодининг коммунистик мафкурага омухталанган жиҳатларини инкор қиларканмиз, уларнинг борлиғи шу эканлигига иқрор бўлмоғимиз ҳам лозимдир.

Бирор бир миллат адабиёти асрлар бўйи равон тараққий этмайди: гоҳо юксалишлар, гоҳо аввалги нуқтага тушишлар, гоҳо пастлашлар ҳам бўлиб ўтадики, бу ҳам бўлса адабиётимиз тарихидан кундек равшандир. Навоий замонда — олтин асрда ҳад билмай гуллаб-яшнаган адабиётимиз Умархон даврида бир қадар мавқеини сақлаб қолди. Кейинги вақтларда эса, XIX аср охириларида, ўша нуфуз пастга тушайтганлигини илғаймиз. Бу ҳолни шу даврда яшаган адабиётшунослар ҳам

эътироф этиб кетишган. Абдулҳамид Чўлпон каби ярқироқ юлдузлар миллий адабиёт кўкида чақнаган пайтида Лазиз Азиззода таъбири билан айтганда «эски адабиётимизнинг Навоий, Лутфий, Бобур, Саккокий, Оғаҳий янглиғ улуғ вакилларининг асарларидан керакли дурдоналарни териб, улардан халқимизни баҳраманд қилишга қодир бўлган етук кишилар йўқ эди». Ана шундай пастланишлар замонида адабиётимизга кириб келиб, миллий тафаккур мавқеини кўтариш учун ҳаракатга киришган Чўлпон ғайратини Шўро тузумининг қаҳрли назари кесиб юборди.

Асримиз бошидаги шу қабилдаги турланиш, тусланишлар жараёнларини қунт ила ўрганиш педагог олимларимиз олдида турган катта вазифалардан биридир. Дуруст, адабиётшунос Ботир Норбоев «Истиқлол ва истеъдод тарбияси» номли китобида олтмишинчи йиллар авлодига мансуб пешқадам шоирлар шахси ва ижоди ораллиғидаги масофани ҳақиқат тарозисига қўйиб таҳлил этади. Баъзан танқид, баъзан эътироф билан бу шоирлар ижодидан Рост Сўз излайди ва топади ҳам. Худди ана шу восита педагогика фанини миллий ўзанда равнақ топтиришга қўл келади. Уйлайлик-чи, Навоий каби бобокалонларимиз, Лев Толстой, Достоевский каби рус халқи улуғ ёзувчиларининг жаҳон адабиётида собит қолишига нима сабабчи эди? Бунинг боиси рост сўз эди! Улар имконлари борича инсон табиятини ўрганиб шу йўлдан чеккага чиқмадилар, сохталикка юз бурмадилар. Бўяб-безашлар, баландпарвозлик адабиётимизга, фанимизга булардан кейин келди ва шу боисдан жаҳон афкор оммаси тарафидан тан олинмади, фақат масҳарага сабабчи бўлди. Ёлғонга бурканган адабиёт, ёлғонга бурканган фан ёш авлод онгига муваққат жилвадан бошқа ҳеч нарса беролмас. Тарбия рост сўздан бошланади.

ШЕЪР ҚАНДАЙ ТЕКШИРИЛАДИ?

Инсон табиятини текширган Шарқ файласуфлари кибр туйғусига алоҳида эътибор беришади. Кибрнинг Қуръони Каримда Оллоҳ ҳузуридаги илк гуноҳга сабабчи сифатида зикр этилиши бежиз эмасдир. Қадимий муқаддас битикдан маълумки Азозил такаббур бўлиб малъун номини олган. Аммо, кибрни бир қадар оқлайдиган далиллар ҳам йўқ эмас. Кибр «мен»лик тушунчаси не-

ғизини ташкил этади ва у нафс ҳосиласидир. Инсон феълида бирмунча миқдор кибр бўлмас экан у қаддибастини ростлайолмайди. Демак, кибрни тамомила қоралаш мантиққа тўғри келмайди.

Кибр даражасининг ортиши ёки камайиши инсоннинг кундалик тажрибаларига боғлиқ. Масалан, гугурт чўпи осонликча синдирилади. Лекин чинор шохларини кўл билан синдириш қийин. Худди шунингдек, бирор масофадан кўриш, товушларни эшитишда ҳам инсон ўз имкониятларини чамалай олади. Аммо, ақл масаласида у бунақанги тусмоллардан ожиз: ақл — кўзга кўринмайди, нимага етиш-етмаслиги тажрибада аниқланмайди — худди шу боисдан ҳам инсонда кибр пайдо бўладики, барча нарсага ақлим этади, деб ўйлайди. Ондан ташқарида ҳам ҳаёт мавжудлиги, бу фалакнинг инсонга ноаён сирлари, жумбоқлари инсонда доимо шубҳа уйғотиб келган. Асримиз бошида амалда жорий этилиб, тоталитаризм даврида ўзининг авж нуқтасига чиққан моддиончилик таълимоти ана шундай кибр асосида барпо бўлгандир.

Ибн Сино каби улуғ ҳакимлар руҳ бирламчи эканлигини, бу ёруғ дунё мавжудлигининг сабаби илк руҳ, яъни Олий Руҳ эканлигини эътироф қилганлар. Жумладан, муаллими соний деб ўз замонида эъзозланган Абу Наср Форобий ёзадики: «Одамларнинг бир авлоди ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетади-ю, аммо уларнинг руҳлари вужуд қафасидан қутулиб саодатга эришадилар. Сўнг бошқалар уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган ишларни қиладилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, худди шундай йўл билан руҳлари аввалгиларнинг изидан бориб, қиёфалари (феъл ва фазилатлари), қуввати ва сифати ўхшаш, яқин руҳлар билан қўшилишлари мумкин. Аммо, бир қанча ўхшаш руҳлар бир-бири билан қўшилганларида ҳар қанча кабир (улкан) бўлсалар ҳам (жисмсизлиги туфайли) маконда бир-бирини сиқиб чиқармайдилар. Чунки, улар ҳеч қачон маконни эгалламайдилар ва руҳларининг қўшилувлари таналарининг қўшилувидай юз бермайди. Узаро яқин (кўнгиляқин) руҳларнинг қанчалик кўпчилиги бир-бири билан қўшилса, улар шунча кўп ҳузур-ҳаловатга эришадилар». Форобий ушбу фаразини келтиришда мантиқ илмига асосланган. Ҳозирги кунда Ғарб олимлари кўпгина тажрибалари орқали одам вафот этаётганида ҳақиқатан ҳам руҳ танадан ажралиб учиб кетишини

аниқлаганлар. Гўр оғзидан қайтган беморларнинг далолатларига асосланиб айтиш мумкинки, жисман рўй берадиган ўлим сирли бир олам дарбозалари очилишига сабаб бўлади. Хўш, руҳ нима? У қандай ясалган? Куръони Каримда руҳ иши фақат Оллоҳга аёнлиги таъкидланади. Инсонга эса зарур нарсаларни англамоқ учун бир ҳовуч билим берилган, холос. Бироқ, инсон табиатидаги кибр буни тан олинмишига йўл қўймайди. Шу сабабдан ҳам «ғайритабиий» атамаси ўйлаб топилган. Сирасини олганда, биз нима табиий, нима ғайритабиий эканлигини ажратолмаймиз: бу фақатгина ўша икки шаклдаги ҳодисаларни юзага чиқарган Илк Сабабга тааллуқли масаладир.

Тиббиётда «галлюцинация» номи билан аталадиган ҳодиса қайд этилади. Бунда инсон кўзига қандайдир нарсалар кўринади, нималарнидир эшилади ва у охир оқибатда ўзга оламга тушгандек бўлади. Фан буни «миянинг чалғиши» деб талқин қилади. Аммо, ўша ҳолатга кириб чиққан одамларнинг гувоҳлик беришига қараганда бу ҳодиса мантиқдан ҳоли эмас. Бунда инсон мия воситасида қандайдир олам билан боғланади. Воситасиз суҳбатлар рўй беради: бунда кўз, тил, қулоқ каби аъзоларга ҳожат қолмайди. Инсон шуларсиз ненидир англайди ва ёдидан чиқариб юборади. Худди шунингдек, туш кўриш ҳодисалари ҳам ҳали аниқ ечимини топганича йўқ. Демак, улуғ мутафаккир Шайх Нажмиддин Кубро рубойиси ҳақиқатга яқиндир:

*Огоҳ бўл ҳамиша, бу жаҳондир бор-йўқ,
 Ҳеч нарса йўқ унда, кемтиги зинҳор йўқ.
 Йўқ десалар, бор деб уни қил исбот,
 Бор десалар, айла дадил инкор «Йўқ!»*

Инсонга ато этилган мўъжизалардан бири — Сўз. Шу восита орқали биз ҳайвонот олаmidан ажралиб, осмонга даҳлдорлик касб этамиз. Яъни инсон ҳайвон билан фаришта ораллиғидаги бир мавжудотдир, десак муболаға бўлмас. Сўз — фақат англатиш ва англаш воситасигина эмас, у одамларни икки гуруҳга бўлинишига сабабчи восита. Биз буни шартли равишда аҳли зоҳир ва ҳамда аҳли ботин, деб атаймиз.

Буларни шарҳлашдан аввал «ҳайвон» сўзи изоҳига ўтсак. «Ҳайвон» сўзи арабча «ҳай»дан олинган бўлиб «тирик» деган маънони беради, Момо Ҳаво исми ҳам

шундан олингандир. Демак, Сўз воситаси бўлмаганида эди одам ҳам шу сафда саналар эди.

Аҳли зоҳир — бу зуҳр этган ашёларнигина тая оладиган гуруҳдир. Бу гуруҳ кўз орқали кўрилган, қулоқ орқали эшитилган, қўл орқали ушланган ашёларни тая олади ва шу асосда ҳаёт тарзини белгилайди. Аҳли зоҳир жуда кўпчиликни ташкил этади. Аҳли ботин эса руҳ орқали ҳис қилинган ашёларни барча нарсадан устивор деб билади. Аҳли ботин кўнгилни учинчи кўз ўрнида санайди. Улуғ мутафаккир Жалолиддин Румий «Кўзни юмгил кўзга айлансин кўнгил» мисрасида худди ўша ҳолатни назарда тутгандир, эҳтимол.

Бу ёруғ дунё иши зиддият, қарама-қаршиликлардан иборатдир. Шу каби аҳли зоҳирлар ва аҳли ботинлар ўртасида ихтилоф юзага чиқиши, бу гоҳо ошкор, гоҳо пинҳон кўринишга эга бўлиши табиий ҳол. Масалан, аҳли зоҳир мол-дунёга ўч гуруҳ. Аҳли ботин эса бу ёруғ дунё бойлигини сариқ чақага олмайди, аҳли ботин учун Олий Руҳни англатишдаги восита — илм ҳар қандай дуру жавоҳирдан афзалдир. Бу иккала гуруҳ ўз-ўзидан пайдо бўлмагандир, балки кун ва тун ҳосил қилингани янглиғ аниқ бир мақсад йўлида тикланган. Зеро, инсон ўз табиатининг мутлақ ҳукмдори эмас, қисман эгасидир, холос.

Шарқ мутафаккирлари номаълум оламга санъат оламидан киришликни энг мақбул йўл санаганлар. Шу боис бошқалар учун жуда жўн туюладиган ҳодисаларни файласуфлар ўта жиддият билан текширган. Шулардан бири — **Шеър ёзиш санъати.**

Арасту ўзининг «Фиссиноат аш-шеър» («Шеър санъати») номли китобида шеър санъати борасида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Унинг издоши Форобий устози қарашларини бирмунча кенгайтиради. «... бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи рассом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатдаги моддаси турли-туман бўлса ҳам аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Еки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарсалар — сўз—мулоҳазалар бўлса, рассомлар санъатини безайдиган нарсалар — бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасавури ва сезгиларида бир мақсадга — тақ-

лид қилишга йўналган бўлади» — деб ёзади **Форобий** «Фозил одамлар шахри» номли рисоласида.

Форобий инсонга асл ашёдани унинг санъатдаги акси қизиқарлироқ кўринишини таъкидлайди. Унинг эътирофи қуйидагича: «...шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбиҳ ва тамсилга лаёқати яхши ишлайдиган бўлади». Демак, шеър ёзиш санъати илми ғойибга боғланган санъатлар ичида энг асосийсидир.

Шеърнинг асосий воситаси — сўз ва шу орқали юзага чиқадиган шеърини мусиқа. Худди ўша нарсалар инсон ҳиссиётларига таъсир ўтказади. Бунда сўз ранг ўрнида ишлатилмоғи, кўз билан кўриш эмас, ҳис этиш орқали моддийлашмоғи мумкин. Мутафаккирлар фикрига кўра кўниқилган ҳодисалар (масалан: кўёш чиқиши, юлдузларнинг чарақлаб нур таратиши, шамол кўзғалиши, булутлар ҳаракати, ёмғир ёғиши, фасллар алмашинуви) инсонда у қадар ҳис-ҳаяжонни жунбушга келтирмайди. Буларга маҳорат билан қилинган тақлид инсонни ўзига ром эгади, туйғуларини қитиқлайди. Шеърини санъатнинг юраги — табиатга тақлидчиликдадир.

Шеърини санъат фақатгина табиат ашёларига тақлидчиликдан иборат десак бу жуда ҳам жўн хулоса бўлувди. Бу санъат маълум маънода жамият қонунчиликларига бориб тақаладики шу сабабдан шоирлар жамият ичида **Шахс** даражасига кўтарилади. Давр ва шоирнинг ички олами ўртасида қандайдир нозик ришта борлиги воқеликда аниқ-тиниқ билинади. «Шоир — ўзгармас буюклик» — эътироф этгани Александр Блок, — «Унинг тили, услуби эскириши эҳтимол: аммо унинг кашфиётлари дунёси ҳеч қачон эскирмайди. Кишилар шоирдан ва унинг хизматларидан юз буришлари мумкин. Бугун унга ҳайкаллар қўядилар: эртага эса замон қайиғидан уни итқитиб юборишни истаб қоладилар. У ҳол ҳам, бу ҳол ҳам шоирни эмас, фақат ўша икки тоифадаги одамларни баҳолашни турган гап: ҳар бир санъат турининг сингари шеърини олами ҳам ўзгармасдир: ниҳоят, у ёки бу муносабатлар шеърини учун мутлақо аҳамиятга эга эмас».

Атоқли рус шоирининг бу мулоҳазалари шоир, шеър, шахс тушунчаларига керагича аниқлик киритади. Хулоса қилиб айтганда бу ёруғ дунё моҳияти турган ҳақ маъна жумбоқ бўлгани янглиғ юқорида зикр этилган масалалар юзасидан ҳукм чиқариш мумкин. Аммо, шоирнинг ҳақиқати, ижодиёти алоҳида таҳлил этилиши, шеърини ёзиш ме

зонида текширилиши бизни фақатгина боши берк кўчаларга етакламоғи мумкинлиги яқин ўтмишдан аён. Шу туфайли бу масалалар юзасидан фикр юритганда Арасту, Форобий каби мутафаккирлар фикрига таянмоқ керак. Шеър табиатга тақлид асносида юзага келар экан, шеърнинг тарбиявий аҳамияти ўша жараён ҳаёлда гавдалантириб очиб берилганда кўринади. Мазкур рисолада биз Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг педагогик қарашлари мисолида худди ая шу масала бора-сида тўхталмоқчимиз.

* * *

Навоийдан кейинги бетакрор истеъдод соҳиби (қаранг: Ш. Турдиев. «Тонг юлдузи қисмати». «Ёшлик», 1991, 3 сон.) сифатида эътироф этилган Абдулҳамид Сулаймон 1897 йилда Андижоннинг Қатортерак маҳалласида таваллуд топган. Унинг отаси Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғли (1874—1929) ҳунармандчилик, деҳқончилик билан шуғулланган. «Расво» тахаллуси билан газаллар ёзган. Оилавий муҳит таъсирида Абдулҳамид жуда ёшлигидан адабиётга қизиқади. Тил ўрганади. Маърифатни ҳаёти тимсолида кўради. Бу борада таниқли ўқитувчи ва журналист Мўминжон Муҳаммаджонов «Турмуш уринишлари» хотира китобида шундай ёзади: «Абдулҳамид ҳар кун хусусий равишда русча ўқир эди. Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистонда чиқадиган ҳамма газета ва журналларга муштарий бўлиб русча газеталарни ҳам ўқиб турарди. Қариндош-уруғларининг болалари ва маҳалла болалари унинг тарғиботи орқасида Андижонда очилган янги усул мактабларига кириб ўқий бошлаган эди. Отасининг бу яккаю ягона ўғли ўша вақтдаги кўп аҳмоқ бойваччалар сингари кайф-сафога берилмасдан, кўп вақтини маърифат ишлари билан ўтказар эди. Уша вақтдаги тўққинликларга қарамасдан ҳатто етти яшар сингисини ўз маҳалласининг бир четида очилган янги усул татар қизлар мактабига берган эди». Бу сўзлардан аён бўладики, Абдулҳамид Сулаймон ёшлик давларидан маърифат йўлига киради ва қариндошлари, дўстлари, маслакдошларига ўз таъсирини ўтказади. Бўлажак атоқли адиб дастури айниқса қуйидаги таъкидларида аниқ кўринади. «Адабиёт недур?» деган мақоласида ўз саволига жавоб бераётиб таъкидлайдики: «Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган вужудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар

зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қаро кирлар ила хираланган руҳимиз учун шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса, миллат яшар: адабиёти гулламаган ва адабиётининг тараққийсига чолишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб, секин-секин инқироз бўлур. Буни инкор қилиб бўлмас». Демак, адиб адабиётни жамиятни ўзгартирувчи асосий куч, асосий тарбия воситаси деб билган. Абдулҳамид Сулаймон ўғли ўзига Чўлпон тахаллусини бежиз танламаган эди. Чўлпон — тонг юлдузи демак. Шу тахаллусни олган шоир ҳақиқатан ҳам юлдузлик мақомини оқлади, миллатимизнинг кир осмонига ойдинлик бахш этди. Бир даврлар жаҳонни лол қолдириб, аста-секин илгариги доврўғи сўнаётган, хорликка, зорликка маҳкум этилган Туркистон Чўлпон қаламидан чиққан ўтли сатрлар орқасида қисқа муддат бўлса-да қадди-бастини ростлади. Чўлпон доврўғини Алишер Навоийнинг шон-шуҳратига менгзайдилар. Бироқ бу икки даҳо яшаган давр осмон билан ерча фарқланарди.

Алишер Навоий ижодиёти Темурийлар салтанатининг энг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келди. Уша замонда Шарқ санъатининг олтин асри бошланган эди. Ислоҳ ҳурфикрлилиги, тасаввуф давр фалсафасида асосий ўринни ишғол этарди ва энг муҳими «ғоявийлик» деган атама йўқ эди. Маънавиятни иқтисодиёт билан баробар тараққий қилиши адабий муҳитда ижод учун ниҳоятда қулай иқлим яратиб берди ва санъатнинг турли тармоқларида жаҳон санъати йўналишларини белгилаб берадиган шахслар самарали ижод этдилар.

Абдулҳамид Чўлпон қўлига қалам олган давр Фарбнинг Шарқдан иқтисодий, маънавий жиҳатдан ўзиб кетган замони эди. Ва энг характерли жиҳати Туркистоннинг аввалги шон-шавкати сўниб, маънавиятда анча пастлаган асрида тўрт аср давом этган Навоий анъаналари ҳам шакл борасида эскираётган эди, адабий оламга янги ҳаво лозим эди, шу ҳавони Чўлпон олиб келди. Русияга тобелик, Шарқнинг кучсизланиши ўз навбатида сиёсий янгиланишларга туртки бўлди. Бу янгиланиш тарихга жадидчилик номи билан кирганлиги маълум. Демак, Чўлпон каби шоирлар миллий адабиётнинг аввалги шавкатини тиклашга жаҳд этишган янги замоннинг қалдирғоч вакиллари эдилар. Бу саъй-ҳаракат ўз вақтида эҳтирос, қувонч ила баҳоланди. Жумладан,

Ғарб адабиётини мукамал ўрганган, ўша вақтда Берлин Давлат дорилфунунининг фалсафа-тарих куллиётида таҳсил кўраётган Аҳмад Шукрий Чўлпонни ҳаттоки Шекспирдан ҳам устун қўяди. У ёзадики: «Чўлпон оти қулоғимга кирдикча кўзимга Шекспир руҳи кўринарда турадир. Шекспир лиризмаси билан Чўлпон шеърнати орасида нақадар айирма ахтарсамда уни тополмадим. «Уйғониш»ни неча топқирлар ўқиб чиқдим. Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир, ёхуд Чўлпон Шекспирдир фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир самимийлигидан ўтадир. Чўлпон бизда севги тангриси, сезги яратғувчисидир. Чўлпон — лирик. Чўлпон — шоир. Чўлпон — Чўлпондир» (Аҳмад Шукрий, «Чўлпон — Чўлпондир» «Кўмак», Берлин, 1923, № 1.19—20 бет). Профессор Абдурахмон Саъдий Чўлпон номини Байрон, Ҳайне, Пушкин, Лермонтов каби жаҳон адабиётининг таниқли намояндалари сафида зикр қиләди.

Илгарилаб бораётган Ғарб адабиёти вакиллари билан беллашиш, улар «панжасига панжа уриш» (Навоий ибораси) осон иш эмасди. Бунинг учун худо берган иқтидордан ташқари чўғни алангалатадиган куч-қувват, ғайрату шижоат ҳам даркор эди. Чўлпон шуларга-да эришди. У Ғарб шоирлари шеърларини маҳорат билан ўзбекчалаштирди. Чўлпон рус, немис тилларини ўрганганлиги унинг замондошлари хотираларидан аён. Худди шу салоҳиятни филология фанлари номзоди Сафо Очил «Орзулар кўкидаги шафақлар» китобида таъкидлайди: «Ўзбек халқи немис адиби Ҳайрих Ҳайне асарларини асосан, рус тили орқали ўқишга муяссар бўлди. Шоирнинг жозибадор поэзияси 20-йиллардан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошланди. Буюк ўзбек шоири ва адиби Абдулҳамид Чўлпон Ҳайненинг биринчи таржимонларидан ҳисобланади. У немис шоири шеърларининг нозик томонларини ҳам тушунади ва нафис дид билан таржима қилади.

*Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади,
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени олқамаган киши қолмади,
Қайғумни назмга терган вақтимда.*

Чўлпоннинг таржимасини бизда мавжуд рус тилидаги барча таржималари билан солиштириб кўрдик. Бироқ у рус тилидан эмас, балки немис тилидан таржима қилган, деган хулосага келдик. Чунки Чўлпон таржима-

си шеър оҳанги, ритми, мазмуни, мисралар руҳи ва бошқа томонлари билан шу даъвомизни тасдиқлайди. Чўлпон фақат қофиялашда эркин иш тутган».

Сафо Очилнинг бу хулосаси ҳақиқатга яқин: Чунки Чўлпон замондоши адабиётшунос **Лазиз Азиззода** шоир Москвада истиқомат қилаётган маҳаллари немис тилини ўрганишга кунт қилганини хотирлайди.

... Ун тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмига келиб Ғарбда символизм тараққий эта бошлади. Аввало бу янгилашниш француз шеъриятида кўрилди. Артур Рембо, Пол Верлен каби шоирлар рамзлар орқали тасвирлаш йўлини тутдиларки, бу йўналиш тоталитаризм даврида қораланган эди. Символизм кейинчалик рус шеъриятига ҳам кўчди. А. Блок, А. Белий, В. Брюсов, О. Мандельштам, А. Ахматова, М. Цветаева каби шоирлар символизм воқитида рус шеъриятини юксак поғонага кўтардилар. Абдулҳамид Чўлпон ана шу ўзгаришлардан воқиф эди, албатта. Ҳали 1922 йиллардаёқ Чўлпон Александр Блок шеърлари таржимасига киришган эди. Қуйидаги таржима сўзимизга далил:

*Кўнгил жимдир. Совуқ кўкда,
Қараб унга ёниб турган
Ҳануз—хола у юлдузлар.*

*Бутун атроф ва ҳарёқда,
«Нон, олтин!» деб фиғон қилган
Талашчи, ғалвачи эллар.*

*У жим: лекин фиғонларга —
Қулоқ берган ва кўз тиккан
Узоқларга — йироқларга!...*

Рус символизми асосчиси А. Блок шеърияти Чўлпон ижодиётига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ғарчанд мазмунда мумтоз шеъриятдан ранг олса-да Чўлпон шаклда Оврупа шоирлари тажрибаларига таянди. Шоирнинг бу тариқа парвозга шайланиши миллий адабиётимизда катта умид туғдирди. Профессор Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, «...Чўлпон ҳам ўзига хос бетакрор шеърият оламини яратишга қодир бўлган ва бундай оламини яратган улуғ шоирлар сирасидандир. У ижодини 1914 йилдан бошлади, бироқ унинг парвози 20-йилларга тўғри келди».

Аммо, афсуски, бу парвоз узоққа чўзилмади. Ингирманчи йиллар охирига бориб шоирнинг пўлат қанотларини қайчилашга чоғланадилар. «Гитлерни шунинг учун ҳам ёмон кўраманки, у кўпларга сотқинлик имконини берди», қабилида фикр-мушоҳада юритади Нозим Ҳикмат қаҳрамонларидан бири «Инсон манзаралари»да. Шу каби Иосиф Сталин снѐсати аксарият ҳасадгўй, ғаразгўйларни майдонга келтирди, уларга завқу шавқ берди. Профессор О. Шарафиддинов ўша замонни шарҳлаб ѐзадики: «Адабиѐт қаддини ростлаб олмаслиги керак эди, у доимо ҳукмрон мафкура қаршисида таъзим қилиб туриши, унинг истаган хоҳишини бажо келтиришга тайѐр турмоғи лозим эди. Бунга эришмоқ учун эса қатли ом гулхани ўчиб қолмаслиги, доим гуриллаб ѐниб турмоғи, унга муттасил ўтин қалаб туриш талаб қилинарди. Бизнинг 30-йиллардаги олимларимиз ва танқидчиларимизнинг анча-мунчаси бу қора ишни мамнуният билан ва балки ифтихор билан ўринлатиб бажаришди. 1927 йилда қурултойдан ҳайдалгандан сўнг 30 ѐшлик Чўлпон ҳаѐтининг фожиаларга, драмаларга тўла қора кунлари бошланди. Булар оз эмас, кўп эмас, — ўн йил давом этди. Ун йил мислсиз руҳий изтироблар шоир жисмини кемирди, асабларини қақшатди». Ва шу тариқа миллатимиз гуллари исканжага олинди. Орадан ўн йил ўтгач, Абдулла Қодирий, Фитрат қаторида Абдулҳамид Чўлпон ҳам «халқ душмани» сифатида отиб ташланди. «... — сиқик муҳитда, у кишанли жамиятда ва у «мамнуъ ўлка»да яшовчиларнинг ҳаммаси бир-бирини алдашга, бир-бирини аҳмоқ» қилиб қолдиришга уринади ва ўзи муваффақ бўлгач, бошқа ҳаммани «аҳмоқ» санайди. Яшаш учун кураш бораѐтган бўлса, одатда куч билан енголмаган одамлар ҳийла билан енгалдилар: бу жуда табий нарса» дея ѐзаѐтганида, («Кеча ва кундуз» романидан). Чўлпон коса тагида ним коса қўйиб ўша қора замонга ишора қилгандир эҳтимол. Хуллас, «соц. реализм», «синфийлик», «коммунистик ғоя» атаmaları остида биқиниб ѐтган макр ва ҳийла адабиѐтни воқеликдан чиқаришда қурол вазифасини ўтади. Нафсиламрини айтганда, совет тузуми чин маънодаги адабиѐт билан мутлақо чиқишолмасди, чунки бу тузум қўрқув, ваҳима асосида тикланган эди. У фақат инкор этишни, ҳўлу қуруқни баробар ѐқишни ҳуш кўрарди. Санъат бунақа тузумга керак эмасди, бу тузум халқни алдайдиган воситаларгагина муҳтож эди, холос. Ана шу йўлда

ғоя бирламчи деб билувчи ижодкорлар қамишдан бел боғладилар.

Бадий ижодни бу тариқа элакдан ўтказиш усули илгариги замонларда ҳеч ҳам кўрилмаган эди. Бу тариқа текширишларга совет «платформаси»да турган ёзувчиларнинг айримлари ҳам қарши чиқдиларки, улар ҳақиқат сувратида кўринган риё моҳиятига ҳали етарлича тушунмаган эдилар. Чўлпонни миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоири деб айблаган Олим Шарафиддиновга қарши ёзган мақоласида Ойбек бу айбномага қуйидагича эътироз билдирган эди: «Чўлпон бизнинг ҳозирги адабий эҳтиёжимизга жавоб беролмас деб ундан қўл йиғамизми? Менимча, бу нарса хато. Бу кун рус биродарларимизга қарасак, улар Пушкинни қандай севганлигини кўрамиз. Пушкинни рус ишчиси, комсомоли, фирқалиги, олими — ҳаммаси севади, ҳаммаси ўқийди. Пушкин инқилобдан сўнг ҳам Пушкин бўлиб қолди... Ҳозирги йўқсил ёшлар унга яна катта қиймат берадилар. Уни ўқиб, асарларининг гўзаллигида чўммак истайдилар... Биз ҳам Чўлпондан қўл тортаолмаймиз. Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мувашшах адабиётни ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналарни ўқилади, воз кечилмайди» (Ойбек. «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?», «Қизил Ўзбекистон» 1927, 17 май). Мазкур эътирофида Ойбек Чўлпоннинг адабиётга киритган янгилигини тўғри таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам Муқимий, Фурқатлар ижодиётигача давом этган эски шеъринг шакл жиҳатидан замондан орқада қола бошлаган эдики, бу ҳол миллий адабиётимиз Ғарб адабиётни билан таққосланса аниқ сезиларди. Ҳа, адабиётни модернизация қилишни замоннинг ўзи тақозо этарди, бу ҳол ҳар қандай адабий олифтахарчиликлардан йироқдир. Йиллар ўтиши билан ҳатто даҳоларнинг ижод услуби нисбатан янги даврларга тўғри келмай қолади, осонликча англашилмайди, ҳар хил луғатлар орқалигина тушунилади. Демак, бир даҳо барча замонларга монанд кела билмайди. Худди шу жиҳатдан Абдулҳамид Чўлпон йиғирманчи асрнинг Навоийси эди. Унинг буюк хизмати шунда эдики, **ШЕЪР ТИЛИ**ни янгилади. Бу ҳақда татар адабиётшуноси Зариф Баширий

«У маъно бойлиги, ширали тили, услуби, ифодаси билан санъатнинг энг юқори босқичига кўтарилиб чиқди» деб ёзганида минг бора ҳақ эди.

Озод Шарафиддинов «Чўлпонни англаш» номли рисоласини шундай бошлайди: «Айтишларича, олим бирор оламшумул кашфиёт яратса, уни халққа англашмоқ учун бу кашфиётни тафаккур юксакликларидан кундалик турмуш заминига олиб тушмоғи, мавҳум ва мураккаб формулалар тилидан жўн, кўникилган тушунчалар, оддий тасаввурлар тилига кўчирмоғи лозим. Санъатда эса бунинг акси... Шоир ҳам оламшумул кашфиётлар қилади — бетакрор рангларга, мафтункор жилоларга, сеҳрли маъноларга, дурдона ҳикматларга тўла гўзал дунё яратади. Бироқ бу дунёни англашмоқ ва англамоқ учун жўнлаштириб, оддий маишат тилига кўчириб бўлмайди. Жўнлаштиришимиз биланоқ гўзаллик ғойиб бўлади, асарнинг сеҳру жодуси йўқолади, ҳозиргина сизни ларзага солиб турган поэтик мисралар бетаъсир оддий сўз тизмаларига айланади... Шоир яратган кашфиётни англамоқ учун одам, албатта, ўша кашфиёт юксаклигига кўтарилмоғи шарт». Профессор эстетик қарашлар масаласига шу тариқа ёндошади. Бу ёндошиш санъатнинг қадимий қонун-қоидаларига монанд келади. Чунончи, мумтоз шеърятимиздаги сиру синоатлар ўша мақомга чиқабилмаган кишилар учун ноаёнлигича қолиб кетаверади. Шеър ёзиш ноёб салоҳият бўлса, шеърни тинглаш, қабул қилиш, кўнгил мулкига айлантириш шунга яқин салоҳиятдир. Бу иккала иқтидор ҳам инсоннинг ўзига боғлиқ эмас, яъни санъатни тушунмаганлиги учун кишини айблаб бўлмайди. Худди шу нуқтаи назардан қаралганда, санъат — санъатни тушуниб етадиганлар учундир. Қисқа таъриф берсак, санъат — санъат учун. Азал-азалдан шундай бўлиб келган ва коммунистик мафкура яккаҳокимлиги орадан кўтарилгач, бизнинг миллий адабиётимизда ҳам шу қараш мустаҳкам илдиз отмоқда. Бу қарашларнинг бошида жадид адабиёти намояндалари турган эдилар, замон уларни маҳв этди. Эндиликда ўша ярим ушалган орзулар йўлимизни маёқ каби ёритажак.

* * *

Санъаткор табиатдаги ашёларнинг тақлидчисидир, деган қарашларни илгари сурган Фэрбий таълимоти тўғрилигини ҳар бир ижодкор ижод кўлами билан ис-

ботлайди. Жумладан, Абдулхамид Чўлпоннинг табиатдаги ботиний кўринишларга муносабати сўзимизга далил. Шоир табиатни чин кўнгилдан севади, инсон болалари табиат кўйида ҳаёт кечирса завқли туюлишни, зоҳир билан ботин оралиғидаги нозик кўприкларни эътироф қилади. Уни фасл манзаралари кўпроқ ҳаяжонга солади. «Кеча ва кундуз» романи дебочасида кўнидагиларни ўқиймиз: «Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди... Толларнинг кўм-кўк сочпоуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бултур экилиб кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуқлари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади. Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?». Ушбу парча орқали Чўлпонни тасвирлаш кучини сезмоқ мумкин. У назмда туйғулар мусаввири эди, бу иқтидори насрда ҳам намоён бўлади. Умуман, шоир воқеабандлик, баёндан кўра тасвирий усулни хуш кўради. Чўлпон шеърларини текширганда масаланинг шу жиҳатига эътиборни қаратмоқ керак. Бошқа шоирлардан бу тариқа фарқланиши унинг Ғарб модернистларидан кўп нарса ўрганганлиги билан изоҳланади. Бунда нафис чизгилар идрок қилиш орқали муайян кучга эга бўладикки, бу ҳолни сўз воситасида англатмоқ мушкул. Мисол тариқасида «Бинафша» шеърини таҳлил қилайлик:

*Бинафша сенмисан, бинафша сенми,
Кўчада ақчага сотилган.
Бинафша менманми, бинафша менми,
Севгинга, қайғунга тутилган?*

Аруз оҳангларига кўниккан шеърнат мухлислар

учун бу йўсиндаги бошлама ўша даврларда ғайритабiiй туюлар эди. «Сенми», «менми» тарзида қўйилган саволлар ҳали муайян тайёргарликка эга бўлмаган адабиёт мухлисини таажжублантиради, ўйга толдиради. Шоир нима демоқчи, қайси ғояни илгари сурмоқда, гул воситасида нимага ишора қилмоқда, саволларини ақлида ғужғон ўйнатиб яна бирор маъни ахтаради:

*Бинафша, нимага бир озроқ очилмай,
Бир эркин кулмасдан узилдинг?
Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,
Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?*

Аслида мана шу тўртлик мазкур шеърнинг «жон томиридир». Бу ерда фалсафага йўғрилган катта маънога, воқеликка имо-ишора йўқ: шоир ўз туйғулари билан ўйнашмоқда, холос. Ранглар воситасида кайфиятга таъсир ўтказмоқда:

*Бинафша,
Айт менга,
Қимлардир уларким,
Игани бағрингга санчалар?
Бинафша,
Бир сўйла,
У қандай қўлларким,
Узалар, ҳидлайлар, янчарлар?*

Чўлпоннинг шеъридаги жарангни бошқа тилларга таржима қилиб бўлмайди, бу жаранг фақатгина ўзбекона, туркона янграмоғи мумкиндир. Мисраларнинг тириклигига ўша жаранг боис. Гўзалликни ҳис қилишни Чўлпондан ўрганса арзийди, бу нафис таассурот берадиган шеър муаллифининг шаффоф олами кишини завқу шавққа чулғайди:

*Бинафша, шунчалар чиройли юзинг бор,
Нимага узоқроқ кулмайсан?
Бинафша, шунчалар тортғувчи тусинг бор,
Кўнглимга исриқлик тўкмайсан?*

Шундан сўнг даъват янада кучлироқ оҳангга йўғрилади. Шоир бу шеър орқали сокин гўзалликни, нафосатни тараннум қилади:

*Бинафша, йиғлама, бинафша, кел бери,
Қайғингни кайғумга қўшгил.*

*Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери,
Бу ердан кўкларга учгил.
Бинафша, гўзалим, қайғулим, келмайсан,
Қайғунг зўр, қайғумни билмайсан.
Менга бир кулмайсан.*

Бу шеър 27 мисрадан иборат, «бинафша» сўзи эса шеърда 14 марта такрорланади. «Қайғингни қайғумга қўшгил» мисрасида товушлар ҳамоҳанглиги тикланган. Умуман олганда, бу шеърда бирор ижтимоий маъно шакллантирилмайди, балки муайян маъно ташимайдиган сўзлар тизмасидан эстетик завқ ҳосил қилиш мақсадида фойдаланилади. Айрим мунаққидлар таъкидлаганидек, бинафша образи воситасида замондан норозилик ифода этилаётгани йўқ, бунда: шоир эрк фарзанди; гоҳида у замин қайғу-андуҳларини унутиб осмон билан сирлашмоғи ҳам мумкин. «Бинафша» сўзини шеърда такрор-такрор қўлланишида бир мақсад бўлса керак. Мутахассисларнинг фикрига кўра, ранглар инсоннинг асаб соҳасига катта таъсир ўтказар экан. Айниқса, бинафша ранги асабни тез тинчлантиради, кўнгилга ором бахш этади. Баҳорда теварак-атрофнинг ям-яшил тусга киришию осмоннинг мовийлиги, гулларнинг қип-қизил ранглари ҳосияти яратганга аён. Худди ана шу рангларнинг Сўзда шакллантирилиши шеърят шифобахшлик хусусиятига ҳам эга эканлигини билдиради. Нафис бир манзарага термулиб инсон нигоҳи дам олгани каби сўзлар воситасида тикланган «митти манзара» асаб томирларига тоза «ҳаво» олиб киради. «Тун» шеърда эса шоир қора рангни қўллайдди:

*Тун ёмон, тун қоронғи,
Тун қўрқинч, тун азоб.
Тунда эски ва янги —
Ҳар нарса — хаёл, сароб.
Туннинг узунлиги,
Чуқурлиги кўп ёмон.*

Ғарб модернистлари кўп ишлатадиган усул нафис имо-ишоралар орқали тушунтириладиган ботиний ашёлар тавсифини онгга етказишдан Чўлпон ҳам унумли фойдаланган:

*Тунда ҳар нарсанинг товуши
Йироқдан гувиллаб келар,*

*Тунда кўп чоғлар юзимга
Жинларнинг қўллари ўрилар.
Оҳ, туннинг қалин пардаси*

*Қандай гуноҳларни яширмас.
Оҳ, туннинг товушсиз наъраси,
Ҳеч жонни қўрқитмай қолмас.*

«Туннинг товушсиз наъраси» — онгга сезиладиган қора ранг ваҳми эди. Қора бўёқларда қандайдир сирли воқеалар чизилади. Шоир бу шеърини «Ҳижронни бошимга ёйма, Эй тундек сочи қора қиз» дея тугаллар экан, биз бу хулосада мумтоз шеърятга ботиний боғланишни ҳам кўрамиз:

Табийки, Чўлпоннинг бу қабилдаги эркин қарашлари соцреализм қолипига сиғмайди. Аслини олганда чин маънодаги ижод доимо машаққат ичида шаклланади. Тасаввуф шеърятини авж олган пайтларда ҳам мафкурачилик тушунчаси фикр эркинлигига кўп ҳалал берган Мутаассиблар билан сўфийлар орасидаги англашилмовчиликлар рўй бергани тарихдан маълум. Фариддин Аттор қаламига мансуб «Илоҳийнома»га Нажмиддин Комилов ёзган тафсирида қуйидаги ҳикоят келтирилади: «Ҳазрати шайх Аҳмади Жом бир мажлисда ўтирардилар. Суҳбат асносида мутакаллим билан сўфий орасида мунозара бошланади. Мутакаллим дейди: ит ва мушукда зуҳур этган худодан безорман. Сўфий эса унга жавоб қайтариб: мен ит ва мушукда зуҳур этмаган худодан безорман, дейди. Мажлис аҳли: бу икковидан бири албатта кофир бўлди-ю, деб ўйлайдилар. Шунда шайх сўз олиб, мунозарага сабаб бўлган масалани тушунтириб, дейди: мутакаллим этиқодига биноан ит ва мушук энг паст махлуқ ва улар жисмига нурнинг қўшилиши, тажаллий зуҳури айни нуқсондир, бас, унинг мақсади нуқсонли худодан безор бўлиш, яъни худога нуқсонни кўрмасликдир. Ва сўфий ҳам муътақиддирким, ит ва мушукда илоҳий нурнинг қўшилиб, зуҳур этишида ҳеч бир нуқсон кўринмайди, агар худо ит ва мушукларда зуҳур этмаганда эди, у нуқсонли бўларди. Бас, сўфийнинг ҳам мақсади ноқис худодан безорликдир. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам худони нуқсонлардан ҳоли кўрмоқчи ва ҳеч шубҳам йўқки, худо барча нуқсонлардан покдир». Баъзи масалаларда дин арбоблари билан сўфийлар орасида тафовутлар бўлганлиги мазкур тушунтиришлардан аён. Ҳақиқатан ҳам ҳол аҳли тушунадиган

масалаларни моҳиятига қол аҳли у қадар тўлиқ етиб билмайдилар. Қол аҳли фақат ўқиб билган нарсаларига қараб хулоса ясайдилар. Ҳол аҳли эса ғойиб сирларидан бир қадар воқиф бўлганликлари сабабли кўп нарсани англайдилар, кўп масалаларда дин арбобларидан устун турадилар.

Уша муқаддас қадриятлардан илҳомланган Чўлпон ижодиётини англаш шу туфайли муайян бир тайёргарликни тақозо этади. Педагог олимлар шу масалага жиддий эътибор бермоқчиликлари лозим.

Абдулҳамид Чўлпон ижодда ва ҳаётда ақидапарастликка қарши турди. У ҳаёт нашъу намоларидан завқланиб яшаш ғоясини илгари суради. Унинг учун табиат ашёларидангина завқланиш эмас, балки янада ичкариларга кириш қизиқарли машғулот эди. Худди шу маънода шоир тасаввуф адабиёти намояндалари ижодини кунт билан ўқиб-ўрганди, уларга эргшиб ғазаллар ҳам ёзди.

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Кўёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку...*

дея шоҳ байтлар битганида шоир тасаввуф санъати — Ҳақ нури барча нарсаларни сир-асрорини очабиледи, қабилдаги қарашларга содиқ қолди. Чўлпон шеърларидаги жозибали тил ана шу ишончли ифода этади. Чинакамга илоҳиётга ишонган ижодкоргина бу қадар самимият билан ёзабиледи. Чўлпон шахсиятида XX аср сўфиси пинҳон эди, бу сиймо унинг машрабона шеърларида юз кўрсатди.

Чўлпон учун реал ҳаётдан кўра хаёл гўзалроқдир. «Хаёл, хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир. Ҳақиқатнинг кўзларидан қўрқаман, Хаёлдаги юлдузларким, амалдир, Оловимни алар учун ёқаман, Гўзал хаёл, кел, бошимда гул ўйнаг. Маним истак-тилагимни эркалат!» деган мисраларни ёзганида шоир ана шундай ботиний кенгликларни, кўз илғамас сарҳадларни назарда тутди. «Ваҳм» шеърисида шоир ёлғизлик ҳолатидаги кечинмаларини шу тариқа чизади:

*Кечаси, ойдинда, ойнинг ҳам хирароқ вақтида
На учун кўзимга ҳайбатли кўриндинг,
Эй, менинг айвоним олдида тек турган
Биргина туп арча?*

Тасвир янада қуюқроқ рангда чизилади:

*Кейинча юзингга ой нури оқди-да
Бутунлай бошқа хил катвага бурундинг,
Юзингга тикилиб, индамай тек турган
Кўзимга нималар гапирдинг яширинча?*

Туннинг сир-синаотга тўла бағрига Чўлпон ошиқ тимсолида назар ташлайди. Уни сўфиёна шодлик чулғаб олади: «Елғизсан, бир тупсан, ойдин кеч қўйнида, Боғимда эй арча, Лекин мен борлиқнинг тамомий шаклини Юзингда кўрдим-ку шу кеча! Бир тупсан, яккасан шу боғда, Ер ости-устида бор қадар арчалар бирлашди Сен билан шу чоқда, шу чоқда». Ялтироқ сўзларсиз, баландпарвоз ғояларсиз, ўз-ўзича яшаган бу шеърият, асримиз бошидаги илк учкун кўнгилга не боис бунчалар яқиндир? Бунинг боиси шуки, Чўлпон эътиқод йўлидан чекинмади, шеъриятда, умуман ижодда санъатни бирламчи деб билди. Машаққатли йилларда у совет тузумини, ғояларини бир қадар олқишлаган, муросага кирган бўлса-да, ижодидаги асл ўзани ўзгартирмади. «Қизил тушунчаларни» ҳам ўша ўз ўзанида оқизди.

Чўлпон асарларини қоралаб ёзган мунаққидлар ўша ҳолни инкор этаолмадилар. Хусусан, тарих фанлари доктори, профессор М. Ғ. Ваҳобов «Ўзбек социалистик миллати» номли китобида ёзадики: «Боту ва Чўлпон каби қалами кучли лирик шоирлар бу вақтда пессимистик руҳ билан сугорилган жуда кўп шеърлар яратдилар. Улар совет тузуми туфайли ўзбеклар ҳаётида вужудга келган янги прогрессив ўзгаришларни кўрмадилар». «... Мазкур паллада Чўлпоннинг колхоз тузилишига бағишланган бир қатор шеърлари, асарлари босилиб чиқди. Улар ичида «Ўртоқ Қаршибоев» пьесаси ғоявий жиҳатдан кучсиз бўлса ҳам, бадий ёқдан анча кучли эди» (таъкид бизники. Б. Р.) «Чўлпоннинг юраклари, томирлари муҳит ва замон таъсири билан тепмайди» дея ёзғирган Олим Шарафиддинов ўша мақоласидаёқ тан оладики: «Шоир-адибларимиз орасида айрим ўрин тутган Чўлпондир. У эски тил ва ифода йўсинларини халқлаштирди, тилни содалаштирди. Бугунги адабий ўзбек тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Унинг тилини ўзбек ўрнак деб танийди, унга тақлид қилади. Чўлпон бунинг-ла тақдир этарлик ва мақтарликдир». Ойбек Чўлпонни ёқлаб шундай қондани исботлашга уринади: «дунёда хаёлсиз шоир ва хаёлсиз адабиёт тасаввур этолмас. Математикада ҳам хаёл керак. Хаёлсиз

дифференциал ҳам интеграл масалаларни ечиш мумкин эмас». Уша даврларда Чўлпон қанчалик ерга урилмасин, барибир бадийят жиҳатидан асарлари юксак даражада эканлиги эътироф этиларди. Хўш, бунга сабаб нима эди? Шоир асарларининг бадийят жиҳатидан юксак нуқтага кўтарилгани қандай изоҳланади? Бунга изоҳ шуки, Чўлпон асрлар синовидан ўтган идеалистик фалсафадан, тасаввуф оқимидан қўл тортмади. Мумтоз шеъриятдан руҳ олди. Бу таъсир унинг шеърларини ичидан нурлантириб туради. Гарчанд Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон сингари шоирлар мумтоз шеъриятни ўрганиб, шунга тақлид қилсалар-да уларда азиз сиймоларга ботиний боғланиш йўқ эди. Бу таъсир кўпинча зоҳирда бор эди. Оқиқ айтадиган бўлсак, ички табиатига кўра Чўлпон ва Ғафур Ғулом бошқа-бошқа кишилар эдилар. Чўлпон Ғ. Ғулом каби «Гўзаллик ишлайиш, манглайни терлатиш» демади. Ёки ўзга бир шоир каби «Нима бизга Америка!» дея иддао қилгани йўқ. Чўлпон бу каби масалаларга реал ёндошди. Негаки, унинг табиати шундай эди, ўз табиатидан четга чиқмади. Лазиз Азиззода хотирлайди: «Чўлпон ўзига хос бир табиатга эга, таъбан шоир яратилган. Зийрак, вазмин, нолик хаёл, латиф ҳис, ҳаётнинг турли-туман гўзалликларини, нафосат ва латофатларини яхши сезган ва уларнинг шайдоси эди. Муҳокамада қизиққонликка йўл қўймаслик, бирор масаланинг муҳокамасида мантиқдан четга чиқмаслик, ҳамсуҳбатларининг аҳвол-руҳияси билан ҳисоблашиш ва уларнинг қалбини оғритмасликка тиришиш унинг фазилатларидан эди. Агарда бир масалага норози бўлса, уни сўз билан ифодаламасдан, тийран ўйга толгандек вазият олиб, юзингизга оҳиста бир қараб кўярди. Унинг бу қараши кишига кўп фикрларни оғир зона арз этгандек туюларди. Муҳитдаги ҳодисалардан, бадий завқларини озиқлантирадиган асарлардан қаттиқ мутаассир бўлиш ва ҳаяжонланишда Чўлпон алқоҳида бир зот эди. У адабиётни жону жаҳонидан севган ва адабий завқини тарбиялаган бир шоирдир. Чўлпон асарларидан унинг қалбини ўқиш қийин эмас. Шеър унинг қалбининг маҳбубаси эди. Унинг санъати самимийлигида, қиймати табиийлигидадир». Лазиз Азиззода Чўлпон идеалистик фалсафани, жумладан, Арасту, Форбий ҳамда Ғарб файласуфлари асарларини қунт билан ўрганганлигини, фалсафа борасида баҳсу мунозараларга қўшилганини хотирлайди. «Чўлпон шеъриятдан

ташқари фалсафани ғоят севар; у ҳақда кўп мутолаа қилар, рус файласуфлари билан суҳбатлашарди. Идеалистик фалсафани ҳам рус ва турк тилларида қунт билан ўқирди...» дея ёзади Л. Азиззода. Динга қарши пичоқ қайралиб турган ўша замонда идеалистик фалсафани ўрганиш, тасаввуфдан таъсирланиш жасорат эди. Чўлпон бу дунёқарашидан воз кечса Чўлпон бўлолмасди. Бу хилдаги илмларни шоир ўз-ўзича ўрганди. Буни Л. Азиззода ҳам таъкидлайди: «Шу кезлари турли мавзуларда гурунглашар эканмиз, мен унга, «Сиз қайда ва кимдан илм олдингиз?» деган савол берган эдим, у бунга жавобан, мушфиқона бир жилмайиб:

*«Зухури ранги касрат партави нури худодандир,
Талаввун ҳайъати ашёда таъсири зиёдандир»*

деган турк шоири Номик Камолнинг тасаввуфона мисрасини ўқиб, билимни ўзининг саъй ва ғайрати билан олганлигини рамз билан билдирган эди». Тасаввуф илмидан керагича хабардор бўлган ва рус, татар, турк, озар, араб, форс-тожик тилларини ўрганиб, замон билан ҳамнафаслик касб этган Чўлпон ҳар бир асариди фасоҳат қонун-қоидаларига риоя қилди. Шу сабабдан ҳам шоир истеъдоди ўз замонасида юксак баҳо олган. Л. Азиззода бу ҳақда ёзадики: «Абдулла Қодирий Чўлпоннинг яқин ўртоқларидан бўлиб, улар бир-бирларини яхши таниган ва ёзган асарларини ўзаро муҳокама қилиб туришарди. Жулқунбой Чўлпон ҳақида «Навоийдан кейин чиққан ўзбек шоирлари ичида энг кучли лирик шоир Чўлпондир» деган эди. Жулқунбой бу фикрида муболағага йўл қўйган, лекин унинг бу фикрида ҳақиқат улуши ҳам йўқ эмас». «Сўзлар султони» лақабини олган Лутфий, олим ва шоир Саккокий, Бобур ва Огаҳий сингари шоирларимизнинг рубобий (лирик) шеърларининг юксаклигини ҳар бир адабиётшунос яхши билади». Бу борада Л. Азиззода қисман ҳақ. Аммо, юқорида номлари зикр этилган шоирлар Шарқ санъатининг олтин даврида яшадилар, ўша даврларда Ғарб шеърӣй санъати Фикрнинг у қадар баланд чўққиларига чиқмаган эди. Огаҳӣй ўша оқимнинг сўнгги вакили сифатида доврӯ қозонгани ҳам рост. Барибир Чўлпон бошқа йўлни танлаб, Шарқ ва Ғарб шеърӣй санъати орасида «тилла кўприк» яратгани жиҳатидан буюк! Бу буюклик туркий тил тақдири борасида кўп қайғурган Навоӣй шижоати билан тенг эмасми?

Чўлпон замон зайлига қарши иш кўрди, оқимга қарши сузди. Зотан, бу давр ижод аҳлидан ғоявийликни сўрар, бадиият иккинчи, балки охириги даражаларга сурилган эди. Уша замонда бадиият босасида қайғурмаса ҳам бўлаверади, қабилдаги тушунчалар юзага чиқди. Ва мақолага ўхшаган, фасоҳат талабларига жавоб бермайдиган шеърлар яратилди. Фафур Ғулом қаламига мансуб «Кўкан», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» дostonлари, Уйғуннинг бир қатор шеърлари фасоҳат қонун-қондаларига жавоб бермайдиган асарлар сирасига киради. Мисол тариқасида Уйғуннинг «Бригадир Карим» сарлавҳали шеърини олайлик:

*Нега районимиз ҳамон орқада?!
Нега рўйхатнинг охиридамиз?
Бизда ҳам бор ахир барча шароит!...
Айб кимда? Айб нимада?
Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми?
Ё бўлмаса айб ҳаводами?*

*Бошқа нарсадан қидириш бекор —
Айб ўзимизда. Ўзимиз латта!
Меҳнатни яхши уюштирадик,
Шунинг учун район ҳаммадан кейин.*

Шу ҳам шеърми? Бу парчани шеър эмаслигини исботламоқ учун ишлатилган сўзлар бошқача тарзда тизилса бас, мақола ҳосил бўлади... «районимиз ҳамон орқада, рўйхатнинг охиридамиз—бизда барча шароит бор, ахир. Кимда айб, ер ёмонми, уруғ ёмонми? Ё айб ҳаводами? ...Ўзимизда айб — меҳнатни яхши уюштирадик. Районимиз шунинг учун ҳаммадан кейин». Бу қабилдаги сўз тизмаларига «ШЕЪР» деб ном қўйилди. Кейинчалик адабиётшунослар шеърдаги ғоявийликка эътиборни қарата бошладилар. Шеърдан ранг қочди. Олтмишинчи йилларда Абдулла Қаҳҳор, колхозлар номини қатор тизиб ўқилса-да ҳеч ким бу шеър эмас, даяолмайди, қабилда кинояли кулган экан.

Буни замон зайли, дейиш унчалик тўғри эмас. Чунки, ҳозирги кунда ҳам коммунистик мафкура чил-чил синиб, социалистик реализм касодга учраб, Ленин таълимотига кафан бичилган ҳозирги Истиқлол кунларида ҳам ўша қараш ҳимоячилари орамизда топилади. Ҳафиз Абдусаматов «Янги замон, янги адабиёт» номли мақоласида ёзадики: «Инсоннинг гўзаллигини мадҳ этиш ХХ

аср адабиётининг асосий лейтмотивидир. Хўш, бу гўзаллик нималарда намоён бўлади? Тинчлик ва дўстликни мадҳ этишда, мардона меҳнатга чорлашда, мамлакатни ривожлантиришга ҳисса қўшишда, ватанпарварликни мустаҳкамлашда, чин севгини эътироф этишда, душманга нафрат уйғотишда, шуҳратпарастлик, порахўрлик иллатларини фош қилишда, хуллас, барча чиркин, разил, ярамас иллатларни қоралашда кўринади. Мана, меҳнатга оид бир мисол:

*Менга деса агар тош ёғмайдим?
Барибир, пахтани терамиз!
Бир дона ҳам кўсак қолдирмасдан,
Ҳукуматга тўплаб берамиз.*

Бу мавзудаги кўп асарлар шундай руҳ билан йўғрилган эди». Бу тариқа қарашларнинг нотўғри эканлигини Арасту, Форобий каби мутафаккирлар ва ҳамда бадийят гултожи бўлмиш мумтоз шеъриятимиз аънаналарига таяниб асослаш мумкин. Негаки, ҳар нарсанинг тарозиси бўлади. Сўзларни маълум қоида асосида тизиш, қофиядош сўзларни қаторлаштириш, **ГАП** ни **ШЕЪР** **ТИЛИ** ўрнида қўллаш бу адабиёт кишисининг иши эмасдир. Бунинг учун катта ақл ҳам талаб этилмайди. «...Ўтган совет адабиёти тарихидан оладиган сабоқларимиз бисёр. Бироқ энг катта сабоқ шуки, Сўз Озодликдан маҳрум этилганда фикр қарамликка маҳкум бўлади» деб ёзганида Аҳмад Отабой ҳақ эди. Баъзи мунаққидлар соцреализм ҳам бир метод, у ўзига хос оқим сифатида ҳозирги кунда яшамоғи керак, деган даъвои илгари суришади. Тўғри, Сўзни кишанга солган соцреализм — метод. Бироқ, у ҳимоячисиз бир ўзи яшай олмайди: Бу метод айнан тоталитар системада, айнан коммунистик мафкура яккаҳокимлигида, айнан Ленин, Сталин каби «даҳолар» раҳнамолигида кун кўришга «ихтисослашган» методдир.

«Охирги вақтларда, — деб ёзади Ҳафиз Абдусаматов ўша юқорида тилга олинган мақоласида, — «Ўзбек адабиёти икки дарё оралиғида қолиб кетган, инқирозга учраган, таназзулни бошидан кечирган, адиблари манқуртга айланиб қолган» деган гаплар онда-сонда бўлсада матбуот саҳифаларида, турли йиғинларда эшитилиб қолмоқда. Бундай фикрларни айтаётганлар коммунистик мафкурани асос қилиб келтирмоқдалар ва ижодларида қандайдир йўсинда бундай мафкура акс этган муаллиф-

ларни танқид қилмоқдалар. «Ғафур Ғуломнинг номи ХХI асрда бутунлай унутилиб кетади., Уйғун ва Яшинлар адабиётда нима қилиб қўйишибди, улар мадҳиябозликдан юқори кўтарила олмаганлар» деганлар учраб турибди. Бундай фикрларга қўшилиб бўлмайди». Хўш, Ҳафиз Абдусаматов қайси асосларга кўра бундай қарашларга қўшилмайди?

Ҳафиз Абдусаматов «очерк, шеър ёки мақола» деб шеърни журналистика жанрлари сафига қўшганида ўз дунёқараши доирасида ҳақ эди: чунки у шеър деганда назмга тизилган мақолани тушунади, шуни тарғиб этади, фасоҳат мулкани кўролмайди. Ҳазрат Навоий назми муъжиза мақомида деб билган эди: *Бўлмаса эрди эъжоз мақомида назм, Бўлмас эрди тангри каломиди назм, Сўз аро ёлғон каби йўқ нописанд, Айлар анинг назмини доно писанд*, Оллоҳга ҳамду сано айтган ҳолда таъкидлаймизки, Қуръони Каримнинг икки муъжизасидан бири бу инсон онги зўрға етиб борадиган даражадаги бадийятдир. Қуръон оҳанглари араб тилини билмайдиган, умуман тақвога алоқаси йўқ кишиларни ҳам ҳаяжонга чулғаганини эшитганмиз. Демакки, шеър муъжиза мақомига кўтарилмас экан, ўқиганларга қай даражада бўлса-да эстетик завқ улашмас экан у СОХТА дир. Тоталитаризм даврида ана шундай сохта ижодкорларнинг ошиғи олчи бўлди, улар осонликча шуҳрат чўққиларини забт этдилар. Уларнинг бахтига ўша замонда сиёсат билан адабиёт туташди ва бу жуда кўп истеъдодсиз кишиларга паноҳ бўлди. Зўрлаб ўтказилган ҳукм педагогикамизга улкан зиён етказгани шубҳасиздир. Жумладан ҳеч бир педагог педагогиканинг «эстетик тарбия» атамасига яхлит ҳолда таъриф бера олмайди.

Азал-азалдан Шарқда, шеърнинг тарбияга таъсири деганда санъаткорона йўсинда айтилган Сўзнинг таъсири тушунилиб келинган. Шарқ ҳукмдорлари фарзандларига ҳарб илми билан бир қаторда назм илмини ўргатиш борасида ғамхўрлик қилганлар. Тарихимиздаги Хоразмшоҳлар, Темурийлар ва ҳамда Хоразмда Феруз даврида жорий этилган анъаналар сўзимизга далилдир. Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида ўша ҳодисаларга муносабат билдираётиб, рус амалдори тилидан: «...Умархон эслик подшо бўлган эди. Мулла одам, ўзи ҳам шоир. Вазирлари ҳам шоир эдилар. Ундан кейингиларнинг мазаси бўлмади...» деб ўтади. Сўз маданиятига жиддий эътибор қаратган мамлакатнинг ҳар жиҳатдан гуллаб-

яшнаши маълум. Бунинг акси бўлса бундай ҳукумат узоқ вақт яшолмайди. Сўзга кишан соладиган ҳукуматнинг эртанги куни йўқ.

Собиқ совет педагогикаси бу фаннинг адабиёт билан алоқасини узиб қўйди: шеърини санъат бадият нуқтаи назаридан эмас, фоявийлик жиҳатидан текширилгани педагогика фанини жўн, зерикарли фанлар қаторига қўшди. Асримиз бошида, токи шахсга сифиниш йилларига қадар адабиёт билан педагогика чамбарчас боғлиқликда эди. Масалан, 1922—1923 йилларда Абдулҳамид Чўлпон шеърлари Тошкент ўлка билим юртида, бошқа бир қатор ўқув юртларида текширила бошланди. «Мен шоирми?» номли шеъри юксак баҳоланади. Бу шеър шоирнинг ижоддаги дастури эди:

*Хаёлим бир учиб кетиб қоладир,
Мен ҳам тизгинини қўйиб бераман.
Зотан, қандоқ қилиб тутиб тураман?
Энг нозик қилимга тегиб қоладир.*

*Учадир... учадир... минг қабат кўкни,
Бир бошдан сийпалаб ўта берадир.
Зерикмай, эринмай кета берадир,
Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...*

*Қўланка кабидир, ўтган еридан
Сўнгга қарасангиз, бир нишон қолмас.
Юрган ерларидан озиқ ҳам олмас,
Шунда зерикаман унинг сайридан...*

*Бир замон бир ширин жойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир,
Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш бошланар менда.*

*Чунки хаёлимнинг кўзлари билан
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга фарқ бўлиб, ўлиб тураман,
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан.*

*Англатиш қўлимдан келмай қоладир,
Шу чоқда тилларим қалдираб кетиб,
Борлиғим-йўқликка ғилдираб кетиб
Демакки: «Бошқалар билмай қоладир —*

*Шундай гўзалликни! Аттани, агар мен
Рассом бўлсам эди, чизиб берардим,
Ухшаш нусха билан ёзиб берардим,
Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?...»*

*Шоирлик менда бир соями, дейман,
Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач,
Рассомдек хаёлга чиза олмагач,
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман...*

*Хаёлим юксакдан тушиб кетадир,
Шоирлик чанг бўлиб учиб кетадир...*

Чўлпон дастури шундай эди. Худди шу нуқтада у Форобий қарашларини такрорлайди. Ва бутун ижодиёти давомида, сўнгги нафасигача шоир ўша дастурига содиқ қолади. Ҳатто, муросасозлик йўлига ўтиб совет мунаққидларига ёқадиган мавзуда ёзганида ҳам санъат-корона, мусаввирона ифода йўсинидан четга чиқмайди. Бироқ, ғоявийлик бадниятни эзган, мажақлаган замонда туйғулар рассомнинг бу қабилдаги интилишларига беписандлик билан қарашади. Чўлпон ижодиётига холисона баҳо берган Л. Азиззода ўша дастурнинг қуйидаги қисмини илғаб етмаган эди:

*Шоирлик менда бир соями, дейман,
Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач,
Рассомдек хаёлни чиза олмагач!
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман...»*

Шеърый парчаларида б а д б и н л и к, (таъкид бизники. Б. Р.) қандайдир бир ишонмаслик ҳолатлари сезилади». Бу мулоҳазаларни Лазиз Азиззода ёзган маҳалида шахсга сиғиниш давлари аллақачон ўтиб кетган 1972 йил эди. Шундай бўлса-да Чўлпон замондошининг ўзи бир қадар эски замон қолипига мос иш қилади. Барибир у шоир фикрларини мақолада беришда самимиятдан чекинмайди: «Шу пайтлардаги суҳбатларимиздан бирида Чўлпон шеърларидан менга ўқиб бераркан, жуда афсусланиб сўзлагани ҳали-ҳали ёдимда: «Мен бир нарсага ҳайронман. Мен нима ёзмайин, айрим ўртоқлар менинг шеърларим маъносининг тескарисини беришга тиришадилар. Яқинда адабиётчи ўртоқларимдан бири менинг: «кулиб қарама бизга, қизил юзли шафтоли, куларлик эмас-ку, бу боғчаларнинг аҳволи» деган мисрам-

га салбий маъно берганлигини сўзлади. Ҳақиқат ҳол бундан иборат эди: мен Фарғонада бир дўстимнинг боғида югуриб кетаётганимда бир шафтолининг шоҳи бошимга тегди. Қарасам, шу шоҳда пишган луччак шафтоли осилиб тураркан. Шу онда ерга ўтирдим-да чўнтагимдан ён дафтарчамни олиб бадоҳатан мазкур мисрани ёзган эдим. Шу парчани ёзар эканман кўз олдимга дарҳол босмачиларнинг шу вақтларда Фарғонани хароб қилиб турганликлари келди-да, ўшани тасвирладим. Бу парчам босмачиларга бўлган ғазабим туғёнининг кичкина бир инъикоси эди. Лекин, афсуски, менинг ҳақиқий фикримни тушунмайдилар ёки тушунини истамайдилар. Мен ҳаммадан бир нарсага таажжуб қиламанки, менинг шеърларимни ўртоқлар парда орқасидан танқид қилишадилар. Хатоларим бўлса, юзимга очиқ-ойдин айтмайдилар. Менинг адабий ижодим устида ёзилган қисқача танқидий мақолалардан Олим Шарафиддинов, Ойбек, Абдураҳмон Саъдийларнинг мақолалари бўлди. Бу мақолалар менинг асарларимнинг моҳиятини тўла очиб бера олмаганлигига қарамай, ўз вақтида керакли хулоса чиқариб олганман. Агар менинг асарларимга бетарафона қиммат берувчилар ва янглиш ерларимни кўрсатувчилар топилса, уларга ташаккур айтишга тайёр эдим. Лекин шуниси мен учун оғир. Менга берилган нотўғри баҳолар мени руҳан эзади, ижодимни бўғади. Шу ҳақда ўйлайман, баъзан инжийман, инжийман-да, ниҳоят шундай деб ўзимни юпатаман: афтидан, мен фақат танқид қилиниш учун яратилган бир шахс эканман-да дейман». Лазиз Азиззода Чўлпоннинг ўзига муносабатдан қандай хулоса чиқарганлигини холисона ёзадики, бу ҳам бўлса унинг пок ниятига аломат.

Ҳар қанча таъқиб-таъйиқлар юз бермасин, Абдулҳамид Чўлпон ўзи танлаган йўлдан чекинмайди: доимо бадиятни бирламчи қўйди, гоҳо бадиятни ғоявийликка хизмат қилдира билди — буни замон тақозо қилар эди. Шеърларидаги имо-ишораларни нотўғри пайқаганларга у давр сўровини назарда тутган ҳолда жавоб қайтарди. Ахир шафтолининг тузумга нима алоқаси бор?!

Бадиятга диққат-эътиборни қаратиш борасида Чўлпон ёлғиз эмасди. Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир каби атоқли адиблар ҳам бадиятни назардан соқит қилишмади, миллий тафаккур ривожига улуш қўшишди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1993 йил, 10 сентябрь сонидан Юнус Ҳожи Мақсудийнинг

«Вадуд Маҳмуд ва Чўлпон» сарлавҳали ёдномаси чоғ этилди. Уша ёдномада муаллиф Абдулҳамид Чўлпоннинг холисона танқидга илиқ муносабатини таъкидлаб ёздики: «Мен Москвада 32—35-йилларда Чўлпон билан ҳафта сайин кўришиб, суҳбатлашиб турар эдим. Суҳбатларимизда Чўлпон Вадуд Маҳмуд тўғрисида яхши фикрлар айтиб, унинг бошидан кечган саргузаштларни мароқ билан сўзларди. Чўлпон ўзининг ёзган кўп шеърини Вадуд Маҳмудга юборар экан, Вадуд Маҳмуд эса шеърдаги айрим сўз ва жумлалар қаршисига «хаста», «юфун», «ғариб», «нимжон», «ваҳ-ваҳ», «қойилмақом» каби сўзларни ёзиб, яна Чўлпонга қайтариб юборар экан. Вадуд Маҳмуднинг бу сўзларини Чўлпон хаста — жозибасиз, юфун — ярим яланғоч, ғариб — мисралари бир-бирига боғланмаган, нимжон — бўш, ваҳ-ваҳ — чиройли ифода, қойилмақом — мукамал дегани» деб изоҳ берарди». Уттизинчи-қирқинчи йиллар оралиғида шеърни бадийят нуқтаи назаридан текшириш у қадар расм бўлмаганлигини фақатгина сиёсатга боғлаш тўғримикин? Эҳтимол, тўғридир. Аммо, бунинг шахслар табиатига ҳам алоқаси бор. Чунончи, адабиёт майдонидаги рақобатчиликни, адабиётдаги авлодлар орасида рўй берадиган зиддиятларни инкор этиб бўлмайди.

Бугун биз Шахс даҳлсизлиги таъминланадиган жамият қуришга бел боғлаганмиз ва бу ҳол айниқса ёшларга мўлжалланган газета-журналларда кўринмоқда. Профессор Умарали Норматов «Ҳақиқат тақозоси» сарлавҳали мақоласида худди шу масалага эътиборни қаратади. Эндиликда адабиётни қайси мезон асосида текшириш керак, деган масалага профессорнинг жавоби шундай: «Жаҳон адабий тафаккури билан таниша борган сари, табиийки, бадий адабиёт, адабий илмий мезонлар хусусидаги тасаввуримиз ҳам ўзгариб, бойиб бораверади: адабиёт олами ниҳоятда рангбаранг, бадий ижод тайёр қолипларни тан олмайдиган сирли-сеҳрли ҳодиса эканига ишонч ҳосил қиламиз. Айни пайтда, қанчалар хилма-хил бўлмасин, тараққийпарвар сўз санъатида турли давр, турли оқимларга мансуб шоҳ асарларни туташтириб турадиган муштарак жиҳатлар, хусусиятлар ҳам мавжуд эканига иқрор бўламиз. Чунончи, ҳаққонийлик, гуманизм, теран маънодорлик, юксак бадийлик—эстетик таъсирчанлик, ўқувчини ҳайратга соладиган мўъжизавийлик шундай мангу хусусиятлардандир. Эҳтимол, мана шулар адабий ҳодисаларни ўрганиш,

баҳолашда таянч нуқта, бош мезонлар вазифасини ўтар». Ҳақиқатан ҳам, Умарали Норматов таъкидлагани каби, жаҳон адабиётшунослиги бизга кўп нарса ўргатади. Бу ўргатиладиган нарсалар бизда бор бўлиб чиқади: мумтоз адабиётимиз вакиллари асарни санъаткор нуқтаи назаридан баҳолаганлар. Масалан, шоирга баҳо бермоқ учун унинг уч-тўрт байти кифоя қилган ҳатто... Профессор шу билан мулоҳазасини яқунламайди, бир «лекин» ини илова қилади: «Бироқ адабиётни санъат сифатида ўрганишга даъватлар асносида бошқа хатар шарпаси сезилиб қолаётирки, бунинг олди олинмаса ёмғирдан қутулиб қорга дучор бўлиш мумкин. Айрим ёзувчи ва адабиётшунос ҳамкасабаларимиз адабиётни умуман замондан, мафкура ва сиёсатдан айиришга, адабий ҳодисаларни «соф санъат» бадият ҳодисаси сифатидагина ўрганишга ундаётирларки, бундай йўл ҳам яхши самара бермаслиги аён». Ушбу мулоҳазалар чуқурроқ ўйлаб кўришни тақозо қилади. Хўш, адабиётни соф санъат сифатида таҳлил этишнинг қандай хатарли жиҳати мавжуд экан? Масалан, Борхеснинг «Тангри битиклари» ҳикояси ҳеч бир мафкурага тўғри келмайди, аммо ҳикояни ўқиш баробарида одам ўзини қандайдир сеҳрли оламга кираётгандай сезади; ўз «мен»идан бирмунча юксакка кўтарилади; шу кунгача ўзини ўраб олган оламнинг сариқ чақадек қиммати қолмайди... Навоий, Машраб каби улуғларнинг ижод олами ҳам инсон онгини чархлайди, қайсидир маънода ҳақиқатни англатади. Руҳга бу тариқа таъсир ўтказишнинг, яъни соф санъатга хос киши билмас таъсирнинг хатарли нуқталари қарда экан? Бизнингча, Умарали Норматов қаламига мансуб юқоридаги хулосаларга қўшилиб бўлмайди. Ўз замонида Абдулҳамид Чўлпонга ҳам «зиёлилар шоири» тамғаси босилиб у ёмонотлиқ қилинган эди.

«Санъат санъат учун» шиори — инсониятни улуғ саодатга етакловчи шиор. Бунда ҳеч қанақа хавфу хатар йўқ. Аммо, юксак мақомга эришган адиблар тор доирадаги адабиётга қарши чиқмаганлар. Негаки, бу тор доира юксак мақомга эришиш йўлида зинапоя бўлади. Ахир, бирданига Алишер Навоий забт этган тафаккур чўққисига кўтарилиб бўлмайди-ку? Аввал қояларга оёқ қўйилади. Худди шу маънода салгина хаёлни олиб қочадиган шеърият ҳам керак.

Шеъриятни ғоявийлик жиҳатидан текшириш ҳеч қачон яхши самара бермаган ва бундан кейин ҳам тафак-

кур ривожига ҳеч нарса қўшмайди. Бу эски замон одамларининг дунёқарашидир, отдан тушса-да эгардан тушмаганларнинг ўзига хос фалсафасидир. Шундай ўйлармиёда ғужғон ўйнаётганда кибр тушунчаси яна эсга келади. Биз ўз қарашларимизга ҳаддан зиёд маҳлиё бўлмаямизми? Айтайлик, француз ёки поляк адабиётшуносининг бу ҳақдаги мулоҳазаларини нега жиндек таҳлил қилишга фурсат тополмаймиз? Аслини олганда, тафаккур бобида «Санъат санъат учун» шиорини танлаган Ғарб анча илгарилаб кетди-ку? Ўз адабиётини у ёғидан кириб бу ёғидан чиққан Ғарб адабиётшунослари эндиликда Шарқ халқлари, жумладан ўзбек адабиёти билан шуғулланаётир... Биз эса аллақандай хатарлар, қалтис масалалар ҳақида огоҳлантириш билан оворамиз. Қулгили туюлмайдими?...

Эстетик тарбия ҳақида гап кетганида масалани яна мафкурага тақаш мантиққа тўғри келмайди. Чунки, бугунги кунда дунёни иккига бўлиб тушунтиришга эҳтиёж сезилмайди. Бугун «бой», «йўқсил» тушунчалари бир-бирига қоришиб кетди. Хилма-хил қарашларга кенг йўл очилди, хусусий мулкчилик амалда жорий этилди. Ким қайси йўсинда ўйласа ўйлайверади. Шунинг учун ҳам эстетик тарбияни бир қолипга солиш мақсадга мувофиқ эмас. Юқорида келтирилган мулоҳазалардан хулоса шуки, инсон дунёқарашда мустақил бўлсагина ички табиатида акс этган ҳиссиётларни қадр-қимматиغا етади. Акс ҳолда гўзаллик тушунчаси қадрсиз. Марксизм-ленинизм таълимоти тарафдорлари одам маймундан келиб чиққан, деб тушунтиришади. Худди шу жиҳатдан Ғафур Ғулом:

*«Гўзаллик қизларда,
У қора кўзларда,
Соз каби сўзларда»
деганлар янглишар...
Гўзаллик — ишлайиш,
Манглайни терлатиш,
Гўзалдир унган иш,
Мақтанса ярашар...*

деб ёзганида замон ва мафкурадан ҳоли кўрилмаганда ҳақ эди.

Филология фанлари доктори Ботирхон Акрам «Фаҳохат сирлари» мақоласида ўша даврга ҳаққоний баҳо беради: «Яқин ўтмишнинг «ғоявий юксаклик туйғуси», «ғоявийлик — бош мезон» каби мафкуравий ақидалари

асорати ва оқибатлари муайян муносабатни тақозо этади. Маълумки, ғоявий мазмундорлик (Навоийда: «маъни гуҳари») каби бирламчи омил, яъни ижод фалсафасининг зот тушунчасини сифат белгиларидан — санъат, даҳлсиз нафосатдан сунъий равишда ажратиб қўйиш шу даражага етган эдики, масалан, бир олим мавзунинг актуаллиги, яъни «ғоявийлиги» асарнинг заифлигини ҳам оқлаши мумкин, дейишгача борди». Мақола муаллифи ўзгача йўл таклиф этади. «Қаллоб моддиюн фалсафаси, сароб идеаллар мафкураси, ҳатто кўнгил мулкидек даҳлсиз оламга бостириб кириши» нақадар даҳшат касб этганини таъкидлаб шеърини санъатнинг пинҳоний-ботиний қирраларига эътиборни қаратиш лозимлигини уқтиради. Зотан, биз педагогика фанида ҳам бу усулни танлашга эришмоғимиз даркор. Негаки, педагогика фани фалсафа, психология фанлари билан ўзаро боғланар экан бу боғланиш кўпроқ пинҳоний-ботиний сувратда кечади ва шунда шуурий қувват ишлатилиши тақозо этилади. Мақола муаллифи образ — тимсоллар яратишни бирламчи эканлигини Алишер Навоий, Бобур, Фузулий, Чўлпон, Рауф Парфидан айрим байтларни келтириб исботлайдики, шеърни шу ҳолда текшириш яқин ўтмишимизда бу қадар очиқ рўй кўрсатмаган. Бундан илгарилари шеър санъатининг зоҳирий жиҳатлари таҳлил қилинган. Таҳлилнинг бунақа усули — янгилик.

Марксизм-ленинизм таълимоти аввало назария ҳолида қулоққа кирди, амалиётга кўчганидан кейин қулоқдан юракларга ўтди ва ниҳоят қонга ёйилди. Энди бу таъсирдан батамом қутулмоқ учун қонни тозалаш керак. Афсуски, бунга чора йўқ. Демакки, ҳамма умид келажакдан. «Совет», «коммунистик мафкура», «материализм» нелигини ҳис қилолмайдиган бир авлод дунёга келади ва ўша авлодгина санъатни худди улуг боболаримиз каби ўз ҳолига қўйиб тасаввур этадилар.

Тарих ғилдираклари орқага қайтса-ю, Туркистонни Русия босиб олмаса, Маркс, Ленин каби зотлар туғилмасалар ўзбек адабиёти бугунгига қараганда юксакроқ поғонага чиққан бўлур эди. Агар шундай бўлса, олтмишдан ошган Абдулҳамид Чўлпон шогирди Рауф Парфига сабоқлар берган бўлса... Абдулла Қодирий романчилик мактабини янада тараққий эттирган бўлса... Абдурауф Фитрат нафис санъат илмини янада равнақ топтирган бўлса... Афсуски, тарих ғилдираги орқага қайтмайди.

Аммо, бир нарса юракка таскин беради: жисман йўқлик ўрнини маънан барҳаётлик тўлдириб туради. Бугун биз ўша барҳаёт сиймолар ижодиётига қайта ва қайта муурожаат қиламиз.

* * *

Атоқли рус ёзувчиси Ф. Достоевскийнинг «Дунёни гўзаллик қутқаради» деган сўзлари барча адабиёт ихлосмандларига ёд бўлиб кетганига шубҳа йўқ. Ҳақиқатан ҳам тор шахсиятпарастликдан инсонийликнинг кенг минтақаларига олиб чиқадиган восита гўзалликдир. Эстетик тарбия негизини гўзаллик тушунчаси ташкил этади. Абдулҳамид Чўлпон ижодига назар ташласак, шеърларининг катта қисми гўзалликка бағишланганлигини кўрамиз. Чўлпоннинг лирик қаҳрамони гўзаллик ошуфтасидир. «Клеупатра уйқуси» сарлавҳали шеърида бу ошуфталик очик кўринади:

*Клеупатра — Нилнинг бўйида,
Ўз қўли билан нилуфар узди.
Гўзал чечакни, ёзуқсиз гулни
Ишдан чиқарди, турмушин бузди.*

Шоир бу шеърида воқеабандлик ассида ички кечинмаларга таъсир ўтказиш йўлидан боради. Унинг мақсади нафис ишораларни парда орқасида кўрсатишидир:

*Бир тўплам қилди, бир ипак бирлан,
Бошига осиб уйқуга кетди.
Бу ухлаганда бутун Мисрда,
Бутун ўлкада уйғоқлик битди...*

Нозим Ҳикмат «Инсон манзаралари»ни яратишда кино санъати унсурларидан унумли фойдаланганлигини эътироф этган эди. Чўлпон мазкур шеърида Нозим Ҳикматдан анча йиллар олдин шу усулни қўллаган эди. Шоир гўзал аёл ҳаракатларини кетма-кетликда тасвирлайди:

*Жим тур, фаришта, қанотинг қоқма,
Фиръавннинг қизи тинчлаб ухласин!
Унинг юзидан, гўзаллигидан
Ошиқнинг кўнгли бир ором олсин!*

Клеупатра ҳаракатлари фалак билан боғланади:

Унинг ётиши — куннинг ботиши!
Қоронғиликда юлдузлар ўйнар.
Бутун оқиқлар, кўнгли ёниқлар
Гўзал ўйларни шул чоқда ўйлар.

Тубан қараб юр, Нилнинг сувин кўр:
Қандай чиройли, лимиллаб оқар,
Фиръавн қизидай, илон изидай
Буралиб оқар, қимирлаб оқар...

Бу ўринда шоир ҳаракатни янада нафис акс эттирмоқ учун ички қофиялардан фойдаланган. Шеърнинг иккинчи қисмида Клеопатранинг уйқудан уйғониши шундай чизилади:

Клеопатра! Уйғонди нега?
Нега ул чоғсиз уйқусин очди?
Унинг кўзидан, гўзал юзидан
Уйқу, қизимлик, тўлиқлик қочди?

Гўё кино томоша қилганимиз каби ҳаракатлар мажмуи кўз олдимизга келади, бизда нафис бир кайфият ҳосил қилади: «Ана, қўлини гулга узатди, Боқ, ипин узди... гуллар қўлида! Оҳ... ёғим қилди, ерга ташлади, Кўп йўқсил гуллар қурбон йўлида...»

Шоир савол-жавоб усулига ўтади. «— Нега ташлади? — Гул сўлғон эди. Шунинг-чун золим ерга ташлади! Узини кўр бир, маст илон янглиғ Жойида ётиб тўлғоқ бошлади».

Кейин шоир мурожаатга ўтади:

Бор, эй йигит сен, Нилнинг бўйидан
Золим қизи-чун нилуфар келтир!
Золим қизини бу сирли кечда
Кўп уринтирма, тезроқ тинчлантир!
Бир тўплам гулни бошига осса
Яна уйқуга очар қучоғин,
Йўқса бу золим ҳеч боса олмас
Юрагидаги севмаслик доғин...

Шоир мумтоз шеъриятимиздаги тошбағир маҳбуба образини шу тариқа «ғарбона» яратади. Мазкур шеърнинг учинчи қисми тўртликдан иборат:

Кўй, сен кўзғалма... менинг кўксимда
Кўз ёшим бирлан ўсган чечак бор,

*Шуни берарман, бир ҳидлаш бирлан
Севгига ботиб бир умр ухлар!...*

Мазкур шеърда ҳеч қандай «оҳ-воҳ» йўқ. Аммо, бу кечинма ўқувчи шеърни ўқиб, лирик қаҳрамон ҳолатларини ҳаёлида гавдалантирганидан сўнг келади. Абдулҳамид Чўлпон қаламига мансуб кўпгина шеърлар ботинида ана шундай инжа зорланиш ётади, бу интизорлик турфа ҳаракатлар шаклида зуҳур этади. Ана шундай шеърларни тушунмоқ учун, аниқроғи кўнгил мулкига айлантирмоқ учун инсоннинг ҳис орқали кўрадиган кўзи очиқ бўлмоғи шарт. Акс ҳолда бу кўрга қорнинг рангини тушунтиришдек беҳуда гап бўлиб қолаверади.

Абдулҳамид Чўлпон ижодиётидаги ана шундай сирли-сехрли тимсоллар олтмишинчи йилларга келиб бир қатор шоирлар шеърлятида рўй кўрсата бошлади. Биз Рауф Парфини Чўлпон йўлининг давомчиси сифатида биламиз. Фарбдан таъсирланишни Чўлпон бошлаб берган бўлса Р. Парфи бу таъсирланишни юксак нуқталарга кўтарди. Жумладан, шоирнинг 1973 йилда ёзган шеъри, образли қилиб айтсак, асфальт йўлни тешиб гунча очган чечакларга ўхшайди. Бу шеър «Верлен» деб номланган. Пол Верлен — француз символизми асосчиси эди. Шоир Верлен тимсолида руҳий кенгликларни кўмсайди:

*У хайбатли кўзга айланди...
Ундан оқиб чиқади ўзи.
Қувиб борар, қизил, яшил кўйлак кийган
Ҳавони қувиб борар.*

Мазкур шеър муайян бир маънони англатиш мақсадида ёзилмаган. Балки, асосий мақсад турли ишоралар билан кайфиятни кўзгашидир. Шу сабабдан ҳам муаллиф ҳаракатга ранг беришга интилади:

*Темирбетон қўллари билан
Қаттиқ тақиллатар, ҳаприқиб,
Юрагининг почта қутиси
Осилган дарвозасини;*

*— Ким бор,
Қирмадими шу ёққа,
Қизил, яшил кўйлак кийган
Ҳаво?!*

Худди шу ўринда лирик қаҳрамоннинг кимлиги ай-

тилмайди: ҳали у номаълумликда. Унинг борлиги ҳатти-ҳаракати орқали билинади:

Теваракка жавдираб боқар,

Теваракка боқар мушаккал.

Уялар.

Яланғоч...

У — тор эмас.

У — товушдир, эҳтимол.

У ҳасрат ҳам эмасдир ҳатто,

У — ярадир, аниқ.

Новаторона ёзилган бундай шеърларни англаб етиш ўқувчидан муайян тайёргарликни талаб этади. Олий ўқув юртларида эндиликда пафос тушунчаси кенгроқ миқёсда ўргатилмоғи лозим. Бу борада эътиборга лойиқ бир-икки китоблар нашр этилди. Шулардан бири Мирзааҳмад Олимовнинг «Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси» номли рисоласидир. (Мазкур монография Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган. Масъул муҳаррир Бахтиёр Назаров). Муаллиф рисоланинг кириш қисмида шундай деб ёзади: «Биз учун фанимиз тасарруфидаги «ҳақиқатлар хазинаси» (Бекон, Лобачевский) фанимиз нафас оладиган, «парвоз қиладиган ҳаво» (Павлов) — бу адабиёт ва санъатдир, Гегель «ғўзаллик салтанати» деб атаган ижод олаmidир. Узоқ йиллар тоталитар режим исканжаси остида яшашга маҳкум этилган адабиёт ҳам, адабиётшунослик ҳам сурон солиб келаётган бу янги шароитга бирданга мослашолмаслиги, унда турли қутбий тамойиллар пайдо бўлиши табиий. Ҳозир шўро адабиётига муносабат масаласида адабиёт аҳлининг катта қисми икки катта лагерга ажралган. Улар — шўро адабиётини ҳимоя қилувчилар ва уни асосан ёки таг-туби билан инкор этувчилар. Аслида ҳақиқат уларда ҳам, буларда ҳам эмас, уларнинг иккаласини ҳам умумлаштириб синтез қиладиган, бу жараёнда баъзи нарсаларни ҳомиланинг йўлдоши сифат чиқитга чиқариб ташлайдиган бошқа бир горизонтда. Агар бу ишда бизнинг пафос назарияси борасидаги мавжуд фикрларни ўзлаштириш ва ривожлантиришга, айрим муаммоларни мустақил равишда қўйиш ва имкон қадар ҳал этишга, шўро даври ўзбек адабиётини тўла оқлаш-

дан ҳам, тўла қоралашдан ҳам сақланиб, юнонлар айтган «олтин мўътадиллик»ни тутиб туришга интилганимиз сезилса, биз ҳаракатларимиз ҳар қалай зое кетмабди, деб ўйлаймиз. Зеро, ишнинг илмий янгилigi ҳам ма-на шу нисбатан янгича уринишлардадир». Еш олимнинг ушбу монографиясида ижод шахс психологияси билан биргаликда текширилади. У шоирлар таржимаи ҳоли орқали пафос тушунчасини аниқлашга ҳаракат қиладики, бундай қарашлар Ғарб фалсафасида азалдан мавжуд.

Пафос — илмий истилоҳ. Пафос тушунчаси мумтоз шеърятимиз таҳлилига бағишланган мақолаларда **ДАРД** шаклида ифодаланади. Зотан, шоирнинг айтадиган гапига унинг Дарди доялик қилади. Дард эса шоирга яратганнинг инъомидир. Шу сабабдан ҳам шоир ижодиётини батафсил таҳлил этмоқ учун унинг шахсини, ҳаёт йўлини аниқ билмоқ лозим.

Худди шу маънода Чўлпоншунослар зиммасидаги масъулият катта. Абдулҳамид Чўлпон таржимаи ҳолини яратиб, унинг фақатгина ижодкорлик фаолиятини эмас, матбуот, театр соҳасидаги ишларини, кечган ҳаётининг барча қирраларини ўрганиш, замондошлари ёдномаларини ёзиб олиш ўша вазифалар сирасига киради. Шундагина шоир ижодиётига аниқ таъриф берса бўлади.

ЧЎЛПОННИНГ ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Абдулҳамид Чўлпоннинг педагогик қарашлари айни кунларда Ғарбда ҳам алоҳида иштиёқ билан ўрганилаётган жадидчилик оқимига бориб тақалади. Биз бу қараш шакли-шамойилини белгилашда асосан адибнинг «Кеча ва кундуз» романидан фойдаланмоғимиз мумкин. Булардан ташқари Чўлпон шеърятини, журналистик фаолиятини бизга манба бўлаолади. Профессор Умарали Норматов «Ҳақиқат тақозоси» сарлавҳали мақоласида «Қизиқ ҳол: 30-йиллари шеърятда замонасозлик йўлига кирган Чўлпон насрда «Кеча ва кундуз» дек замона зайлига зид роман билан чиқди» дейди. Ҳақиқатан ҳам Чўлпон ўттизинчи йилларда яратган шеърларида шўро тузумини бир қадар олқишлаган бўлса мазкур романида ўша вақт термини билан айтганда буржуа мафкурасини ҳимоя қилган эди. Эҳтимол, бу «Кеча ва кундуз» романини яхлит ҳолда эълон қилинмагани билан ҳам изоҳланар. Чўлпон романининг «Кундуз» қисминини нашр қилдиришга улгуролмайди. У билан бирга «Кундуз»ни ҳам қибсга олишади ва шу тариқа асар изсиз йўқолади. Ни-

ма бўлганда ҳам адиб ўз педагогик қарашларини шу асариди тўла кўрсатишга эришган эди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатига раҳнамолик қилган Маҳмудхўжа Бехбудий қатл этилганида Чўлпон ҳам қаттиқ қайғуга чўмиб, бу фожиа ҳақида шеър ёзган эди. Мазкур шеър «Маҳмудхўжа Бехбудий хотираси» деб номланган.

*Белгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимнинг шамин ёқиб изладим.
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз куйи юришимни тезладим.*

*Амалимнинг юлдузи ким, кўз тикди
Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайда?» —деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.*

Бу шеърни ёзган пайтида Чўлпон йигирма уч ёшида эди. Гўё у ўз тақдирини олдиндан башорат қилган каби умидсизликка тушади, мотамсаро қиёфада кўринади. Ҳақиқатан ҳам Бехбудий кўпчилик жадидлар кўз тиккан доҳий эди. Шоир буни қуйидаги мисраларида ифодалайди:

*Қўлидағи тутам-тутам гулини
Қабринг топиб, сочмоқ учун тиришди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган би ишлари бўш ишди.*

*Мен-да ожиз — у муҳитнинг олдида
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик, қора девни сўкмакка.*

Бегали Қосимов ўша фожиага шундай изоҳ беради: «Маҳмудхўжа Бехбудий асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан эди. Унинг номи Туркистон генерал-губернатори у ёқда турсин, оқ подшонинг ўзига ҳам аён бўлган. Бухоро амири Саид Олимхон уни ўзининг шахсий душмани деб ҳисобларди. 1919 йилнинг баҳорида амр айғоқчилари уни Шаҳрисабзда қўлга олдилар. Сўнг у яширинча Қаршига келтирилди. Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан пинҳона қатл килинди. Бу машъум воқеа кейинроқ маълум бўлди. Зиёлилар, бутун халқ бу оғир мусибатдан

қаттиқ изтиробга тушди. 1920 йилнинг апрелида Самарқанд мотам тутди».

Абдулҳамид Чўлпоннинг ўша шеъри Бехбудий ва Фотининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган ва «Булоқлар» шеърий тўпламида эълон қилинган. Шоир жадидлар раҳнамоси руҳи олдида гўёки қасамёд қилгандек ўз маслагида собит туришини таъкидлайди:

*Шунинг учун юлдуз каби ярқираб
Элда қолган исминг билан турамен.
Шул исмини эслаб, чизган йўлингдан
Иироқ кетмай, қимирламай юрамен.
Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканини билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида, пок руҳинг-ла сезмайсан.
Ана сочдим қалбимдаги гулларни
Термак учун чақираман қўлларни...*

Абдурауф Фитрат ҳам бу мудҳиш воқеага ўз муносабатини билдириб, қайғуради. «Бехбудийнинг сағанасини изладим» сарлавҳали шеъри Чўлпон нолаларига ҳамоҳангдир:

*Чўкмишди ер узра олам тўсуғи
Ўксузлик бойқуши қанот қоқарди.
Ботувда қизориб турғон булутдан
Эзилган кўнглимга мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғайиб,
Йўқсул қолғонлардай ҳар ён югурди.
Золимлар, мазлумлар зулумларнинг-да
Қайғулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Бариға учради, барчасин кўрди.
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!...
Қирли тож кўб кўрқди ботир товушидан
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан.*

Ушбу шеър 1922 йилда Тошкентда нашр қилинган «Еш ўзбек шоирлари» тўпламига киритилган. Икки шоирнинг мисралари моҳиятига яширинган қасос алангаси очиқ сезилади. Беҳбудий, табиийки, чор Русияси амалдорларига ёқмади. Шу жумладан, эски тузум тарафдорлари ҳам уни хуш кўрмадилар. Чунки, Беҳбудийнинг асл нияти миллатни тараққий эттириш, икки қора куч исканжасидан олиб чиқиш эди. Жадидлар отаси ўз қисматини олдиндан сезгандир. Адиб қатл олдидан ёзган васиятномасида шуларни изҳор қилади: «Биз ўз қисматимизни биламиз, аммо бечора халқимизга ўз ҳаётимизда нима қилишимиз мумкин бўлса, шуни қилганимизни ҳис этиш билан фахрланганимиздан ўлимни хотиржам кутмоқдамиз. Мустабид амирликнинг ағдариладиган кунни яқин, юксак адолат тантанасига ва меҳнаткаш халқнинг барча эзувчилар устидан ғалабасига ишонч бизга жисмоний азоб-уқубатларга бардош бериш учун куч-қувват бағишлайди: агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам ҳурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос мустабид амирликни тезроқ йиқитиш ва мазлум Бухоро халқларини озод қилиш бўлади. Мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек маориф ва халқ саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади». Беҳбудийнинг сўнги сўзлари беиз кетмади. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек каби миллат фидоийлари унинг васиятномасини охириги нафасларигача адо этдилар. Тақдир уларнинг бошига ҳам ўша қора кунни солди. Бироқ, бу йўл давом этаверди, давом этаверди... Охир оқибат эзулик ғолиб келди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилда Самарқандда таваллуд топган. Болалигидан диний таълим олди. Руҳоний оиласида вояга етди. Шу боисдан ҳам Беҳбудийнинг сиёсий қарашларини шариатдан айрича текшириб бўлмайти. Туркистонда жадидчилик ҳаракатини бошлаб берган бу маърифатпарвар ўзини Исмоил Ғаспиралига шогирд деб билади. Чунончи «Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат» ёдномасида қуйидагиларни ёзади: «25 июн аср вақти эди. Марғилонлик бир мударрис жаноблари ила Истанбулнинг (Гулхона парки) соядор бўлакинда юрар эдук. Олдимизда татарча барра қорақўли телпақлик бир татар ила фислик бир турк оҳисталик ила ке-

тарлар эди. Биз тез юриб ўтдик. Иккисида ошнодек кўринди. Бир кўлимни кўксимга кўйиб, салом ишорати бериб ўтдим. Кўнглимга келдики, бу татар Исмоилбекка ўхшайдур. Балки анга ўхшаш бир кишидур. Фислик муҳаррир Ҳамидулло Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдук: «Ой, хўжа!» деб орқамдан ошно бир садо эшитдим. Қалбим уриб, мазкур зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам қолмай, қайтиб мусоҳаба этдук». Табиийки, бу суҳбат Туркистондаги жадиличлик ҳаракати ҳақида эди. Беҳбудий хотирлайди: «...Хужрада манга Русиядан, Туркистондан, умумий олами исломдан, дунёдан сўйлайдилар, мусулмонларнинг кундан кун тараққий этишин сўйлаб хурсанд бўлурлар. Яна дерларки: «Маҳмудхўжа, эмди сиз сўйланг, боқалим?» Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона, хулоса, ҳар биридан сўйлайман: «Оллоға шукур, ҳукумат мактабларинда туркистонли қардошлар бола бермоққа бошладилар...» Шу асно Беҳбудий устози билан етти соат мобайнида суҳбатлашганини хотирлайди.

Исмоил Ғаспирали ўз замонасининг кўзга кўринган сиёсий арбоби эди. 1910 йилда француз журналларидан бири уни Нобель мукофотига тақдим этгани бежиз эмас эди. Аер бошида И. Ғаспирали номи жаҳон миқёсида маълум бўлди. Вамбери, Кримский, Бартольд каби олимлар жадидлар раҳнамосининг маърифат йўлидаги хизматларига юксак баҳо берган эдилар.

Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида жадид умумлашма образи тилидан шундай дейди: «... Биз социалистлардан йироқмиз. «Таржимон» нима дейди? «Таржимон» — жадид газеталарининг отаси Исмоил бобойнинг газети. Энг эски газет... «Тилда, фикрда, ишда бирлик!» дейди, яъни биз мусулмонлар, турк халқлари, бир тил билан гапирайлик, бир фикрда бўлайлик, бир иш қилайлик, дейди. Мундан яхши нима бор? Бойларнинг ерлари, заводчиларнинг заводи, фабрикачиларнинг фабрикалари билан бизнинг ишимиз йўқ. У уларнинг ўз ишлари. Биз ўқийдиган газеталарнинг ҳеч бири ундай демайди. Улар қайта: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўнг минглаб рабочи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!» дейди». Бу сўзлар аслини олганда шўролар тузумига қарши қаратилган эди. Бу сўзлар Истиқлолга интилган бир қалбнинг сўзлари эди. Абдулҳамид Чўлпоннинг педагогик қарашларининг шаклланишида Исмоилбек Ғаспирали таълимоти, Маҳ-

мудхўжа Беҳбудий мақолалари, «Падаркуш» драматик асари катта аҳамият касб этди. «Падаркуш» драмасида Беҳбудий зиёли образи тилидан шундай деган эди: «...ҳақиқатда бойни ўлдурган ва йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмлиқдур... Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқумоқ ва ўқитмакдан бошқа илож йўқдир».

Абдулҳамид Чўлпоннинг педагогик қарашлари асосини маърифатпарварлик ташкил этади. Янги замонга ҳақиқатан ҳам янгича маърифат лозим эди. Адиб буни тез тушунди ва тарғиб этди.

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и билан Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и орасида муштарак жиҳатлар бор: аввало бу муштараклик романлар номида кўрилади. Зотан, иккала ном ҳам кунни-вақтни билдиради. «Кеча ва кундуз»ни «Кеча» қисми ёруғлик юзини кўрганини ҳисобга олсак бу ҳам ўтган кун маъносини беради. А. Қодирий Кумуш образи орқали воқеликни ёритса, Чўлпон бу ишни Зеби образи орқали амалга оширади. Кумуш Отабекни севади, мақсадига эришади. Зеби ҳам аравакаш йигитга кўнгил қўяди. Кумушни Отабекдан тортиб олишга ҳаракатлар содир бўлади, лекин қора ниятли кишилар мақсадига эришолмайдилар. Зеби эса зўрлик-зўравонлик оқибатида муҳаббат қўйган кишисидан айро тушади. Худди шунингдек, Кумушнинг онаси Офтобойим билан Зебининг онаси Қурвонбиби характерида ўхшаш жиҳатлар мавжуд. Кумушга заҳар берилади, у ичади, умри ҳазон бўлади. Зебини ҳам заҳарламоқчи бўладилар. У ҳам давр қурбонига айланади: сургунга жўнатилади. Бироқ, бу иккала асарнинг тубдан тафовут қиладиган жиҳатлари мавжуд: «Ўтган кунлар» романтик пафосга йўғрилган, ўзбек халқ дostonлари руҳидаги асар. «Кеча ва кундуз» да Абдулҳамид Чўлпон реалист сифатида адабиёт майдонига чиқади. Шеърларидаги каби романтик пафос Чўлпон насрида кам кўринади. «Ўтган кунлар»нинг ўз замонида қўлма-қўл бўлиб ўқилганининг боиси ўша романтик пафос эди. Негаки, моддий ва маънавий жиҳатдан қисилган замонда халқ ўз ҳаётларига мутлақо ўхшамайдиган воқеалар тафсифига ўч бўлади. Шу бондан ҳам бу роман А. Қодирийга шуҳрат келтирди. Роман муаллифи, боя айтганимиздай, халқ дostonлари йўлидан борди. Инсон табиатини таҳлил қилмади. Чунки, романтизм қонун-қондаси шундай. Гўрўғли Бозиргонни ўлдирганида суд олдида жавоб бермагани каби қўлини қонга булга-

ган Отабек на виждон суди олдида, на расман суд олдида тик турмади. Қайтанга унга олқиш ёғди. Романтизм билан реализм худди шу нуқтада бир-биридан тубдан фарқ қилади. Табиийки, Қодирий Достоевский эмасди, унинг режаси бошқа эди ва романда шунга эришилди. Мана шу сарли-сеҳрли жиҳатидан ҳам бу роман ўзбек насрида улкан воқеа бўлди ва шу мақомда қолаверди, «Кеча ва кундуз»... бу бутунлай бошқа адабий ҳодиса. Бу роман ўзбек миллатининг бадииятда акс этган солномасидир. Романда турли қиёфалар тўқнашади: Зеби, Қурвонбиби — «ичкари»дан бошқа нарсани кўрмайдиган ўзбекнинг бесавод аёллари, Раззоқ сўфи — ақидапараст, Акбарали мингбоши — сиёсатдан умуман беҳабар, чириб бораётган салтанатнинг бир вакили, Мирёқуб эски ва янги қарашлар орасида — аросатда юрган, ҳийла илғор киши, Эшон — риёкор, дин арбоби, нойиб тўра — айёр, яхши жиҳатларини маҳаллий бойларга кўрсатиб эътибор қозонган мустамлакачилар вакили... ва булар фонидан энг асосий ишни умумлашма образ — Жадид образи адо этади. Мана у Мирёқубнинг қулоғига нималарни шипшиydi: «Сиз энди бу хотинни (рус аёли кўзда тутилади. Б. Р.) қўлдан чиқарманг! Бу, бизнинг бошимизда данак чақаётган бир дунёнинг қизи. Биз буларни кўнгилдан ёмон кўрамыз. Булар — бизнинг душманлар! Фақат булар ҳаммаси, бутун ҳолда, душман! Якка-якка бўлганда, ораларидан дўст топа оламыз. Яхши дўстлар топилади. Жуда яхши дўстлар... У дўстлар билан оғиз-бурун ўпишар экан, уларнинг чангалидан қандоқ қилиб қутулишни бир нафас ҳам унутмаймиз!». Бу гаплар Мирёқубнинг қулоғига янгилик бўлиб эшитилади. Чунки, Мирёқуб табиатан ақлли, бироз айёр бўлгани билан сиёсий жиҳатдан замондан беҳабар эди. Жадид буни тўғри англайди. «Мана сиз, — дейди у, — анча эслик, хушёр, зийрак одам кўринасиз. Иш биласиз экан. Давлатингиз бор экан. Фақат биргина айбингиз шуки, замон аҳволидан хабардор эмассиз. Газет ўқимайсиз. Шу замонда мундан ёмон гуноҳ борми?». Жадиднинг шиори — миллатни уйғотиш — уйғонганларнинг вазифаси, деган ибора Мирёқубга ҳеч тинчлик бермайди. Ва шу баробарида у ўз ҳаётида биринчи маротаба ҳаяжонга тушади: «Қизиқ: гап деган нарса шунча таъсирлик бўладими? Кечагина мен «жадид» деган сўзни эшитсам, белим қайишарди. Юртимизнинг катта, обрўйли, эслик одамлари ҳаммаси жадидларни ёқтирмасиди.

«Жадид» кофирнинг ашаддиси» дерди...» «Мана, мен энди жадидни кўриб ўтирибман. Эрта-кеч гапига қулоқ соламан, қулоғимни унинг оғзидан узиб ололмайман... Бир ёмон жойини кўрганим йўқ. Гаплари ҳаммаси маъқул. Бировнинг молига чанг солатурганга ўхшамайди...» Ва шу тариқа Мирёқуб тобора илгариги Мирёқубга ўхшамай қолади. «Агар жадид шундай бўлса, мен ҳам жадидман» дейди ўзига ўзи. Бу Мирёқуб бир вақтлар нақ нойиб тўранинг ўзидан «империя нима дегани?» деб сўраган Мирёқубдан фикран юксалади: «Ғалати аҳволга тушиб қолдим мен. Миям ғовлаб кетмаса деб қўрқаман. Илгари тинчгина пул топишимни билардим. Ота-боболаримиз юрган йўлдан бора берардим. Энди аллаким чиқиб, «ота-боболаримнинг йўли эгри эди, тўғри йўл буёқда!» дейди. Одам ишонадиган қилиб айтади». Мирёқубнинг сиёсий онги ўсиб бориши Ойбек қаламига мансуб «Қутлуғ қон»даги Йўлчининг сиёсий онги ўсишидан тамомила фарқ қилади. Мирёқуб онгининг ўсишида мантиқ бор, Йўлчида бундай мантиқ кўринмайди. Чунки, бойларнинг ер-суви тортиб олиниши бориб турган зўравонлик эди. Чўлпон Мирёқуб онгини ўсишини табийий йўсинда тасвирлайди. У бой-бадавлат одам эди. Пул топишнинг йўл-йўриғини биларди. Шу боисдан «эпақа» лақабини олади — Мирёқуб аралашган иш, ҳар қанча қалтис бўлмасин, ижобий томонга ҳал бўлар эди. Демак, у жадидчиликка етарли даражада тайёр эди — унинг кўзларини қоплаган парда сидирилишига жадид билан учрашув туртки бўлган, холос. Поезддаги қисқа фурсат давом этган савол-жавоб шу туфайли Мирёқуб онгига ҳеч тўсиқсиз етиб боради. Аслини олганда Жадид образи орқали Чўлпон қиёфаси кўринади. Чўлпон Жадиднинг тили билан гапиради. Бу ҳол айниқса гап тарбия борасида кетганида сезилади. Адиб ёзадики: «...Ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Илгари миллий ҳиссини ўстириб, ўз миллатини танигандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин...» «...Ундан кейин Германия, Франция, Англия, Америкага юбориб ўқитиш керак...» «...Ўрусларда илм кўп. Ўруслар мутараққий миллат. Лекин улар ўзлари ҳам асл илмни ўша ёқдан оладилар». Бу мулоҳазалар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Бизда таълим-тарбия соҳасида руслаштириш сиёсати ўз кучини кўрсатди.

Охир-оқибатда ҳатто ўз тилини тузук-қуруқ билмайдиган болалар маънавий жиҳатдан суёт бўлиб, аросатда қолдилар — яқин ўтмишимизда бунга мисоллар кўп. Шу боис ҳам асримиз бошида жадидлар дастлабки тарбияни миллий мактабларда бошлаш кераклигини ёқлаб чиққан эдилар.

Мирёқуб образининг зидди — Раззоқ сўфи образи. У илмсиз, фақатгина Эшонга эргашади. Беш вақт намозини қанда қилмайди. Аммо, қуруқ ибодатдан не фойда? Охирида, қизи Зеби қотилликда гумонланиб қамалгач, шу ишнинг бошида турган, қизини мингбошига беришга сабабчи бўлган пирига бор заҳрини сочади: «Хонақода намоздан кейин «сукут»га кетиб, мудраб ўтирган эшонни Раззоқ сўфининг телба ҳайқирешилари уйғотиб юборди. Эшон сесканиб кетди. Кўзини очиб у ёқ-бу ёққа қарагунча бўлмасдан эшикдан баланд овоз билан сўзланиб Раззоқ сўфи кириб келди. Оғзидан кўпик сочиб, бошларини жеркиб-жеркиб сўзланарди:

— Худо, худо бўлиб туриб аввал жон беради, ундан кейин олади. Сен кимсан? Худодан зўрмисан, тақсир?

— Бай-бай! Тилинг кесилсин, бадбахт! Кофир!

Сўфи ўша хилда гапирганича пирнинг бошига келиб тўхтади.

— Ер жонидан — илгари беради, кейин олади. Ердан ҳам кучлимисан, тақсир?

— Нима бўлди сенга сўфи! Жинни бўлдингми?

— Ўзлари жинни, тақсир, ўзлари! Эшаклари жинни, итлари!...»

Ақидапараст фожиасини Чўлпон ишонарли қилиб чизади. Асримиз бошида, тарихдан маълумки, ақидапарастлик ниҳоятда кучли эди. Ақидапарастлик соғлом ақлнинг, маърифатнинг кушандаси. Бу хурофотга қарши Чўлпон кўпгина мақолалар ёзган, маърузалар қилган ва гоҳида ана шундай ақидапарастлар билан ихтилофга киришган. Бу ҳақда Дилмурод Қуронов қаламига мансуб «Сурат ва вийрат» мақоласидан маълумот олишимиз мумкин: «...И. Ғозиев маълумотига кўра, феврал инқилоби кунлари Андижондаги уламолар ва бойлар фирқалари йиғинида исломга кирган собиқ чор амалдорларини ҳажга жўнатиш учун ҳайрия йиғишга даъват қилинади. Шунда ёш Чўлпон ичкарига отилиб кириб: «Уламо ҳазратлар, баён жаноблар! Бир янги мусулмонга қанчадан-қанча маблағ сарф қилиб, уни ҳажга юборганларинг билан сафларинг кенгаймайди. Ундан кўра,

Ўша маблағни оч-юпун халққа сарф этсаларинг-чи! Улашилаётган аталага бирларининг оғзи тегиб, бирларига у ҳам насиб бўлмай, халқ қирилиб кетаётибди-ку. Халқни ўйланглар, ахир!» — дея хитоб қилган». Чўлпон кўр-кўрона диндорликка қарши фикр билдиради. Унинг бу борадаги қарашлари тасаввуф адабиёти намояндалари қарашларига яқин эди. Жумладан, Навоийда шундай байт бор: Кимки бир кўнгил бузугнинг хотирин шод айлагай, Онча борким Каъба вайрон бўлса обод айлагай. Абдулҳамид Чўлпон ҳам кўнгил мулкани обод қилишни улуг амал деб билган.

* * *

Ўзбекистон Республикаси Истиқлолга эришганига олти йил бўлди. Шу давр мобайнида ўзбек педагогикасида ҳам мустақилликка монанд сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Бироқ, миллий педагогикамиз ҳали тоталитаризм қолдиқларидан буткул тозаланганича йўқ. Профессор Норбой Худойберганов эътироф этгани каби Маркс, Энгельс, Ленин номи тилга олинмаса-да ўша «даҳолар» таълимотидан тўла воз кечилмаганлиги баъзи қўлланмаларда кўзга ташланмоқда. Илгарилари дарслик ва қўлланмалар русчадан таржима этилиб, амалда жорий қилинарди. Айни кунларда ҳам ҳали педагогикамиз соф ўзбекона ҳолда яратилмади, бунга яна пича вақт керак, шекилли... Шарқ педагогикаси мажмуалари нашр этилгани ўша жараёнга туртки берса ажабмас. Эндиликда тасаввуф адабиётини, жадид адабиётини умумтаълим мактабларида кенг кўламда ўқитишни даврнинг ўзи тақозо қилиб турибди. Шундан кейингина Ёрб педагогикаси тажрибаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққул, Султонмурод Олим, Мирзааҳмад Олим, Марғуба Мирқосимова, Абдувоҳид Ҳайит каби адабиётшуносларнинг амалга ошираётган ишлари диққатга сазовордир. Аммо, бу адабиётшуносларнинг мақолалари вақтли нашрлардагина қолиб кетаётир, шуларни маълум бир системага солиб педагогикада қўлламоқ керак. Ёш авлодда мустақил фикрлаш иқтидорини тарбиялашда бу ишларнинг аҳамияти катта. Зотан, педагогика фақатгина дидактика деган гап эмас. Ақлий тарбия, ахлоқий тарбия, эстетик тарбия тушунчалари қотиб қолган тушунчалар сифатида кўрилса тафаккурни бойитиш анча мушкул бўлади. Илм толиблари педагогикадан зери-

кадилар. Демак, бугунги ўзбек педагогикаси жаҳон педагогикасининг энг керакли жиҳатларидан намуна олмағи лозим.

Бу борада жадид адабиётидаги илғор қарашлар дастур вазифасини бажаради. Қодирий, Фитрат, Боту, Чўлпон, Авлоний, Элбекнинг педагогик қарашлари бизга кўп нарса беради. Уша қарашлар Оврупа, Ғарб адабиётидан ранг олганлиги маълум. Жумладан, ахлоқ бора-сида Чўлпоннинг қарашлари Нитше фалсафасига монанд келади. Нитше «Ахлоқ-инсоннинг табиат қаршисидаги товланишидир» деган эди. «Кеча ва кундуз» романида Мирёқуб образи орқали биз бу тариқа товланишларга гувоҳ бўламиз.

«Ҳақиқий эр ҳамиша икки нарсани: хавф-хатар ва ўйинни истаб юради. Аёл энг хавfli ўйинчоқлардан бири бўлгани учун ҳам унга керакдир» — бу Ф. Нитше фалсафаси. Муҳаббат ҳақида файласуф шундай дейди: «Сизлар жиндай жинниликни муҳаббат деб атайсиз. Ниқоҳингиз эса бир умрлик тентаклик каби жиндай жинниликларингизга барҳам беради». «Оила ва жамият» газетаси эътироф қилгани каби Ф. Нитше «ШАХСни тарбиялашни бош мақсад қилиб қўяди». Бундай қарашлар аксарият Ғарб адиблари асарларида ўз ифодасини топган. Абдулҳамид Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романида уша қарашларни таҳлил қилади, баъзи ўринларда психологик таҳлил услубини қўллайди. Мирёқуб ўз Виждони билан гаплашади. Ички овозга қулоқ тутади: «Мирёқуб! Қайси кўзинг билан шу чиройлик манзарага қарайсан? Ҳаққинг борми унга бу хилда қувониб қарашга? Сен билан кўришганидан бери, бу жувон бошқа ҳар нарсани унутади. Берлиндаги сеvimли акаси ҳам эсига келмайди. Биласанми, тушида ҳам сени кўраётир у! Сен нонкўрни! Сен бевафо дўстини! Сен уста савдогарсан, биламиз, ҳурматлаймиз! Сен пулни ўйнатасан, пул билан ўйнашасан! У сенинг қўлингдан келади, ортиғи билан келади! Пул билан ўйнашсанг, пулни ўйнатсанг яхши бўлариди. Сен чакки — мунақа гўзал махлуқларнинг кўнгли билан ўйнаша бошладинг! Гўзал хотинларнинг кўнгли жонон пиёлага ўхшайди, сендек кўпол кишилар унинг жаранглаганини эшитмасдан туриб синдирадилар... Сингандан сўнг улардан аянч нарса қолмайди дунёда!»

— «Мени беҳуда айблайсиз. Мен уни ифлос жойлардан ўғирлаб олиб чиқдим. Энди ҳеч бир ҳаром қўл, но-

маҳрам қўл теголмайди унга! У ҳозир номусли бир эр-какнинг номусли хотинидай тоза...»

— «Сен ўзинг-чи? Сен ўзинг? Эндигина қилинган янги гуноҳларинг билан?».

— «Янги гуноҳ қилганим йўқ! Ҳали ҳам эски гуноҳларим кетимдан қувлаб юрибди. Ушалардан қутулай деб қочдим. Қочиб кетаётирман. Бас энди мунча таъна».

— «Ҳар нима десанг, де, икки кун аввал нойиб тўранинг хотини, бир кун аввал мингбоши додҳонинг хотини сенинг қўйнингда эди. Энди бугун-эрта бу оқкўнгил махлуққа ҳам чанг соласанми? Қандай ботина оласан?»

— «Мен мунга тегмоқчи эмасман, тегмайман ҳам. Сиз билмайсиз, шу хотин билан кўришганимдан бери ўз-ўзимни таний олмай қолдим!»

Ҳаётни фақат оқ ва қора рангларда кўрсатиш социализм методига хос эди. «Кеча ва кундуз» бундай қолипларга сиғмади. Шу туфайли ўз вақтида адабий жамоатчилик романи нохуш қабул қилди. Ҳозирги кунда эса адиб эстетик қарашларини ўрганиш масаласи кун тартибидадир. Мирёқуб образи орқали Чўлпон схематизмга асосланган адабиётга зарба берган эди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби Шўро адабиёти намояндлари бу хилдаги эстетик қарашларни хушламаслиги табиий бир ҳол эди. Хулоса ясаб айтмоқ мумкинки, Чўлпоннинг педагогик қарашлари бутун моҳияти билан ШАХС тарбиясига қаратилгандир. Чўлпон реалликни ёқтиради, ҳаётни ниқобсиз кўрсатишга интилади. Худди шу жиҳати билан ҳам «Кеча ва кундуз» романи XX аср бошидаги ўзбек адабиётида мислсиз улкан воқеа эди. Адибнинг ватанпарварлик ғоялари айнан шу асариде ўзининг тўла-тўқис ифодасини топгандир.

Мирёқуб нойиб тўрага ноёб китобларни топиб бериб юради. Ва ундан ташаккур эшитади. Кейинчалик бу ишларни жадидга гапирганида жадид шундай дейди: «Мамлакат тарихи, адабиётга оид қимматбаҳо асарларни текинга бериш, ҳамда бир рус амалдорига бериш, билмадим, нимага тенг? Менча, бу миллатга ҳиёнат! Ундай асарларни сиз тўплангиз, миллий кутубхона ташкил қилайлик. Тўғри йўл — шу! Биздан неча баравар кичкина миллатлар мустақил бир ҳукумат қуриб, ўз давлатлари ила Европанинг, шу маданий Европанинг марказида, яъни киндиги сингари жойда яшайди. Тошкент трамвайини ўшанақалар айлантиради... Бизнинг бахтсизлигимиз — нодонлигимизда, холос. Миллат уйғонсин, кў-

зини очсин, ўқисин, билим олсин, маданий миллатлар қаторига кирсин, сўнгра у ҳам ўз давлати, ўз бахти, ўз саодатини қуради». Кўринадики, Чўлпоннинг ватанпарварлиги тил учидаги ватанпарварлик эмас, балки, қонқонига сингиб кетган кечинмалардир. Адиб чинакамига ватанпарварлик ғоялари мустақил давлатда амалга ошади, деб билади. Мустамлакачилик сиёсати юргизилар экан ватанпарварлик фақат тил учидагина бўлади. Тоталитар тузумда «шаклан миллий, мазмунан социалистик» ғояси илгари сурилганида ана шундай турланадиган ватанпарварлик тушунчаси назарда тутилган эди. Байналмилал тарбия ҳам ўша замонда номигагина тартиб этиларди. Негаки, ўз миллатига чин дилдан ихлос қўймаган, миллий қиёфасини тиклаб олмаган халқда бунақа туйғу бўлиши ҳам мумкин эмас. Худди шу жиҳатдан қараганда Чўлпон тарғиб этган ватанпарварлик чин ғоя эди. Умуман олганда, Чўлпоннинг педагогик қарашларини қисмларга бўлиб тадқиқ қилиб бўлмайди. Томчида қуёш акс этгани каби бу педагогик қарашларда адибнинг жаъмики эзгу истаклари мавжуддир.

Мумтоз шеърийатимиз вакиллари ижодида нафс тушунчасига алоҳида урғу берилади. Инсон ўз нафси устидан ғалаба қозонмас экан ҳар қандай эзгу тушунчаларнинг ҳам қадри қолмайди. Абдулҳамид Чўлпон ҳам ана шу ғояни асарларида давом эттирди. У ўз манфаатларидан миллат манфаатларини устун қўйди. Манфаатларига қуллик қилганлар эса тоталитар тузумга ҳеч иккиланмай хизматда бўлдилар. Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди, дейдилар. Бугунги кунда Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби адиблар ҳимоя этган миллий қадриятлар рўёбга чиқмоқда. Биз истиқболига чиқаётган Ёруф кунда бу адибларнинг ҳам ҳиссалари бор.

ШАҚЛЛАНАЁТГАН ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Шўро адабиёти вакиллари миллий адабиётимизда ўзига хос мактаб яратолмадилар, Чунки, уларнинг дунё қараши деярли бир хил эди. Соцреализм методи ўша давр адиблари дунёқарашидаги ўзига хосликни синдирди. Аммо, бадийят нуқтаи назаридан қараганда ўша адиблар хизматидан воз кечиб бўлмайди. Йиллар ўтиши билан келажак насллар бу адабиётни ҳам қизиқиб ўрганишади, совет тузumi нима, коммунистик мафкура не эканлигини ўша адиблар қолдирган меросга қараб таъсаввур қилишларига шубҳа йўқ. Бу шўро даври ада-

Биётининг Истиқлолга тўғри келмайдиган жиҳатларини **инкор** қилмаслик керак, деган гап эмас. Инкорга инкор билан жавоб қайтармоқ лозим. Шўро даври мунаққидлари жаҳид адабиётини бутунлай инкор этдилар, буржуа адабиёти дедилар. Шу боисдан, ҳам ўзбек адабиёти тарихининг баъзи саҳифалари очиқ қолди. Ҳатто, биз жаҳид адабиёти намояндалари таржиман ҳолини аниқ билмаймиз. Жаҳид адабиёти вакиллари ҳаётлик чоғларида буржуа адиблари деб қораланган бўлсалар, вафотидан сўнг совет ёзувчиси деб оқландилар. Чунончи, биз рисоламизнинг аввалги фаслларида ёдномасидан парчалар келтирган Лазиз Азиззода ҳам Чўлпонни совет ёзувчиси деб таърифлайди. Ҳаётлиги чоғида Чўлпонга ўша даврга боп биография ёзилади. Хуллас, Истиқлолдан кейингина Абдулҳамид Чўлпон ижодига ҳолис баҳо берилди, унинг шахси ойдинлаштирилди. Демак, чўлпоншунослик атамаси чин маънода 1991 йил санасидан шакллана бошлаган. Адиб ҳаётлик чоғида вақтли нашрларда у ҳақда эълон этилган мақолаларни сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиш чўлпоншунослар олдидан турган улўф вазифадир.

Худди шу маънода Дилмурод Қуроновиинг «Сурат ва сийрат» сарлавҳали мақоласи эътиборга молик. Мақола муаллифи мантиққа асосланиб, аниқ далилларга таяниб фикр юритади. «Тан олайликки, — деб ёзади у, — ҳаётда ҳаммамиз ҳам озми-кўпми актёрмиз. Айни шу нарса ижодкор биографиясини объектив ёритишга ҳалал берувчи омиллардандир. Зеро, ижодкор шахс-бизлардан кўра талантлироқ актёр: у асарлари воситасида ўқувчи наздида ҳосил қилинган қиёфага мос «нимиж»ни сақлашга интилади. Шеърят кечаларида саҳнага чиқаётган озми-кўпми танилиб улгурган шоирларга эътибор берганмисиз: бири дунёга нафратнинг тирик тажассумидек — пастдагилар унинг арпасини хом ўришган; бошқаси ажиб сирли, салобатли — пастдагилар, ҳарчанд уринмасин, унинг дилидаги тилсимларни ечолмаслар; бошқа бири — бир қоп ёнғоғу пастдагиларнинг бари унинг тешишиб ўсган ошналари... ва ҳоказо. Давраларда шу «нимиж»га мос гаплар айтилади, эл ичида шунга мос латифаю ҳангомалар юради, ҳатто, ўзидан қолажак архив ҳам шунга мувофиқлаштирилади. Ҳар не бўлганда ҳам — хоҳ онгли ва хоҳ англамаган тарзда бўлсин-аксарият ижодкорлар бу ўйин билан машғул бўладилар, фақат айримларигина — эҳтимол, чин

маънода ўзини англашга интилиб яшаган инсонлардир — бундан истисно қилиш мумкин. Айтмоқчимизки, ижодкорнинг ўзи ҳақида айтганлари ҳар вақт ҳам унинг биографиясини ёритишда «охирги сўз» бўлолмайди. Боз устига, айрим ҳолларда ижодкор бошдан ўтказганларини бузиб кўрсатишга мажбур бўлиши ҳам мумкин. Мисол учун Чўлпоннинг 1933 йилда ёзувчи В. Янга айтган гапларини олайлик. Шoir отасининг «мусулмончиликка ҳаддан зиёд берилгани»ю ўғлини мударрис қилишга аҳд қилганини айтган: «Аmmo мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, муллалардан ҳам қочиб Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим» дейди. Чўлпоннинг, ўзи айтмоқчи «Тошкентга қочиб бориши» 1913—14 йилларга тўғри келади, чунки унинг ижодий фаолияти айна шу даврда бошланган. Энди фактларга мурожаат қилайлик: «Садои Фарғона» газетасининг ilk сонларидан бирида, аниқроғи 1914 йил 4-сонда, газетанинг Андижондаги «Обуна ва эълон қабул қиладиган вакили» Сулаймонқул Юнус ўғли эканлиги қайд қилинган. Кейинроқ, 6-сонда отанинг исми ёнига «Абдулҳамид Сулаймон ўғли Юнусов» қўшилади».

Маълумки, Сулаймонқул Юнусов 1929 йилда вафот этади. Агарда ўттиз еттинчи йилларгача яшаса борми у ҳам худди ўғли каби «халқ душмани» сифатида қораланиши шубҳасиз эди. Чунки, шўро тузуми донмо тирноқ остидан кир қидириш билан машғул эди. Бунақа «кир»лар Чўлпоннинг отасини «тирноғи» остидан исталганича топилар эди. Дин кишиси бўлгани, ўзига тўқлиги уни айблашга кифоя қилар эди.

Шўро даврида яшаган жадид адабиёти намояндалари тошбақа сифат бўлишга маҳкум эдилар: уларнинг ҳимоя қалқонлари ўтмишидан воз кечиш эвазига ясаларди, тошнинг ҳар «хужайраси»га Маркс, Энгельс, Ленин ғоялари сингдириларди. Негаки, Шўро амалдорлари доимо сергак бўлганлар, ўтмишга даҳлдор энг кичик уесур ҳам улар назаридан четда қолмаган.

Д. Қуроноф мақоласининг давомини ўқиймиз: «Де-мак, 1914 йил апрелида Чўлпон отаси билан бирга «Садои Фарғона»нинг Андижондаги вакили бўлиб турган. Айна шу апрел ойида Тошкентда чоп этилган «Садои Туркистон» газетасида унинг «Туркистонли қардошларимизга» шеъри ва «Қурбони жаҳолат» ҳикояси эълон қилинган. Кейин ҳам Чўлпон ҳар икки газетада мақола,

шеърлар эълон қилиб турган. Кўринадикки, Чўлпоннинг қаршисида ёзувчи бўлиш учун отасидан қочиб Тошкентга бориш зарурати бўлмаган. Хўш, унда нега Чўлпон В. Янга юқоридагича маълумот берган? Гап шундаки. 1933 йилга келиб Чўлпон бошидан анчагина таҳликали воқеалар ўтган, номи ҳамон қора рўйхатлар бошида турган эди. Табиийки, 30-йилларда шоирнинг келиб чиқишиёқ уни «ёт унсур» санашга етарли асос бўлиши мумкин эди. Айни шу хил вазиятда Чўлпон ўзига замонабоп «биография» яратишга интилган бўлса, ҳеч ажабланарли эмас, зеро, пролетар адабиётининг асосчиси Горкий автобиографияси ҳам шу тахлит замоналаштирилган палла эди у пайтлар».

Адабиётшунос Дилмурод Қуронов ўша давр нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда бу масалани ҳаққоний таҳлил этади. Ҳақиқатан ҳам Горкий биографияси сохталаштирилган — бу ҳақда кейинчалик хорижга бош олиб чиқиб кетган, Нобель мукофоти соҳиби, атоқли рус ёзувчиси Иван Бунин хотираларида асосли маълумотлар бор... Абдулҳамид Чўлпон ўз ижод йўлидан чекинган бўлмаса-да Шўро «аждаҳолари» қаршисидан омон-эсон ўтиш мақсадида юқорида таъкидлаганимиздай «тошбақамонанд» сувратга киришга мажбур эди. Уша даврда шоирнинг нималарга қизиқиши, нималарни ўқиши, нималар ҳақида ўйлаши назорат остида эди. Ҳатто, у баъзи масалаларда сукут сақлашдан ҳам чўчир эди. Демак, бу масалага мантиқ илмига амал қилган ҳолда ёндошмоқ керак.

Абдулҳамид Чўлпоннинг шарқ аёллари хусусидаги мулоҳазалари ҳозирги кунда атрофлича таҳлил эгилмоғи лозим. Чунки, шоир давр сўраган ўша мавзудан ўз қарашларини баён этиш учун фойдаланган. Мисол учун «Мен ва бошқалар» шеърини олайлик. Шоир сарлавҳа остида тушунтириш беради: «ўзбек қизи оғзидан». Аслида бу шоирнинг ўз оғзидан, шоир «мен»лигидан чиқаётган фарёд эди, ўз замонасидан зорланиш эди:

*Қулган бошқалардир, йиғлаган менман,
 Ўйнаган бошқалар, инграган менман.
 Эрк эртақларини эшитган бошқа,
 Қуллик қўшиғини тинглаган менман...*

*Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
 Шохларга қўнадир, боғда яйрайдир.
 Сўзлари садафдек, товуши найдек,*

*Куйини ҳар ерда элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да деворлар тинглар.*

*Эркин бошқалардир қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман.*

Бу шеър, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Чўлпоннинг ўзи ҳақида. Бу ерда коса тагида нимкоса яширилган. Нозикфаҳм ўқувчи буни тезда англаб етади. Профессор Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» китобига ёзган сўзбошисига шу сабабдан ҳам: «Кулган бошқалардир, йиғлаган менман...» (Чўлпон таржиман ҳолига дастлабки чизгилар) деб сарлавҳа қўяди. Демакки, чўлпоншунослар Чўлпон ижодиёти моҳиятини тўғри тушунмоқдалар ва холисона таҳлил қилмоқдалар.

«Кеча ва кундуз» романида Чўлпон ўзбек аёлларининг феодаллар зулмидан озод бўлишига урғу бермаган. Тўғри, адиб рус маданиятидан намуна олиш тарафдори эди. Бу романда ўз аксини топган. Жадид тилидан муаллиф Мирёқубга шуларни уқтиради: «...мана, тарбиянинг нималигини ўз тажрибангиз билан биласиз. Тарбиясиз, ва нодон мусулмон хотин билан тарбиялик маданий оврўпаликни солиштириб кўрасиз. Фарқ ер билан осмон қадар! Дарҳол билинади».

Зеби — роман қаҳрамони эмас. У муаллифнинг асл мақсадни замонабоп қилиб ниқоблайдиган восита—образ. Романи ўқиш баробарида биз буни керагича тушуниб оламиз. Масалан, Зебининг суд қилингани саҳнасига эътиборни қаратайлик. Бунда Чўлпон ҳатто муболағага йўл қўяди. Негаки у мустамлакачилик сиёсатини очиб бермоғи керак эди, негаки у Зеби соясига яшириниб юрагидагини тўкиб солмоғи лозим эди. Шу парчани тўлиқ келтирамиз: «Прокурор ўрнидан туриб, икки кўлини столга қўйди- да, ярим энгашиб туриб деди: —Мен бу таклифга қарши эмасман. (Зебининг айбига иқроп бўлгани учун ҳукм чиқаришга — ичкарига кириш таклифига. Б.Р.) Албатта, менинг бумасалада бошқа мулоҳазаларим бор. Мен уруш вақтининг нозик пайтларида бўлган бу ўлдиришга оддий ўлдириш каби қараёлмайман. Ўлдирилган одам Русия давлатига ва подшога садоқати билан танилган одам эди. Уни «ёш сарт»

махфийлари, айниқса, уларнинг душманимиз бўлган Туркия билан фикр-анга боғланишган унсурлари ёмон кўрардилар. Мен бу «сода» ва «гуноҳсиз» сарт аёлининг шундай унсурлар қўлида ўйинчоқ бўлмаганидан амин эмасман... Биз сарт халқига алланечук бепарволик билан қараб ўрганганмиз: «қўйдай ювош, улар!» деймиз. Албатта, уларнинг мамлакатларини қон тўкиб олган фотиҳлар сифатида бу қарашимиз бир нав тўғри ҳам бўла биледи. Фақат бизга энди бу нотўғри қарашни ташлаш керак! Туркиядаги 1908 йил инқилоби, ўзимиздаги шумлик — бешинчи йил тўполони, Эрондаги сўнгги мажбурий ҳаракатлари сартларнинг кўзини очаетир... Зоҳирда рус маданиятига ёпишиб келган европа қиёфали жадидлар, аксари кулар юзли ёш савдогарлардан иборат бўлган «ёш сарт» кадрлари — империяга қарши тиш қайрашда Туркия иттиҳодчиларидан қолишмайлар... Дуруст, сарт халқининг кўпчилиги муаззам давлатимизга, севимли подшоҳимизга содиқ... Эслик, тажриба кўрган катта савдогарлар; қишлоқнинг обрўли бойлари; айниқса уламо тоифаси «ёш сарт»ларнинг нуфузини қарқиш учун зўр бермоқдалар; буларни биламан. Лекин ҳаддан ташқари эҳтиёт билан иш олиб бормасак бир кун эмас, бир кун ҳалиги кўпчиликнинг «ёш сартлар» байроғи остида бош кўтариши жуда мумкин нарса». Шуларни ҳисобга олган ҳолда прокурор «содадил ювош» қизга ўлим жазоси берилишини сўрайди. Абдулҳамид Чўлпон чор амалдори қиёфасини фотиҳ этишда шундай иш кўради. Зотан, ўттизинчи йилларда бунақа сўзларни ўйлаш ҳам хатарли эди. Ахир, ҳали яқинларгача Урта Осиё Россияга қўшиб олинди, деб келинди-ку? Чўлпон ўттизинчи йиллардаёқ қон тўкиб қўлга киритилган Урта Осиё ҳақида ёзади. Албатта, бу гаплари ниқобланиб берилади.

Ҳар қанча ниқобланмасин Чўлпоннинг асл ниятини давр ёзувчилари, адабиётшунослари, табиийки, илғаб етган эдилар. Шу туфайли бу мазкур роман адабий жамоатчилик тилига тушмади. Бу ҳақда Чўлпоннинг ўзи шундай деган: «Менинг романим («Кеча ва кундуз» Б. Р.) сотилиб бўлди, лекин ҳозирга қадар унинг тўғрисида «Ёш Ленинчи» да босилган кичик бир хабардан бошқа ҳеч қандай мақола берилгани йўқ... Муҳокама учун роман ўқиладиган бўлганда биринчи марта бор-йўғи 11 киши, иккинчи марта 7 киши, учинчисидан эса

4—5 киши тўпланди, холос. Раҳбариятдан ҳеч ким йўқ эди. Фақат Ойдин бор эди».

Уша даврда Шўро ёзувчиларига, адабиётшуносларига мазкур романнинг ёқмаган жиҳати унда синфийлик нуқтаи назарини акс этмагани эди. Адиб Акбарали мингбошани ҳам қораламаган, ҳатто. Балки, Зеби билан муносабатида, қишлоқдаги исёнчиларга муносабатида, қутурган бойларга муносабатида мингбошининг ижобий жиҳатларини кўрсатган. Воқеликни бу қадар реал тасвирлаш ўша даврда қабул қилинган қарашларга тўғри келмасди.

Чўлпоншунослар эътиборини масаланинг ана шу қиррасига қаратмоқликлари керак. Гап эстетик қарашларнинг янгиланиши борасида кетмоқда. Соцреализмни оқлашга, унинг ҳам ижобий томонлари бор дейишга ҳеч қандай асос йўқ: бу методни нақадар зарарли эканлиги бугун аниқ-равшан намоён бўлаётир. Жаҳон миқёсида олиб қаралганда тоталитар тузумда миллий эстетик қарашларимиз энг қолоқ эстетик қарашлардан бири эди. Фикрлар хилма-хиллиги тафаккур ривожини учун зарур, лекин бу шахсий манфаатларини миллий манфаатлардан устун қўйиш ҳодисасини замонга мослаб ниқобласа — биз ундай қарашларни қабул қилаолмаймиз.

Тоталитар тузумда ҳамзашунослар Ҳамза ижодини бўяб-бежаб кўрсатиб боши берк кўчага кириб қолган эдилар. Ҳозир улар бараварига сукут сақлашмоқда. Бу сукут кўп нарсани англайди. Уша сукут ичида тавба-тазарруга ўхшаган нимадир бор...

Чўлпоншунослик билан кичик гуруҳ шўғулланди. Гарчанд адиб оқланган бўлса-да бу фан секин тараққий этди. Чунки, Чўлпоннинг эстетик қарашлари суяги шўро даврида қотган баъзи адабиётшуносларга ёқмасди. Чўлпоншуносликни майдонга келишида профессор Озод Шарафиддиновнинг хизматлари катта. Истиқлол арафасида ёруғликка чиққан «Яна олдим созимни» китоби бу фанда улкан воқеа бўлди. (Тўпловчилар — Наим Қаримов, Шерали Турдиев, масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи — Озод Шарафиддинов).

Чўлпоннинг эстетик қарашларини тан олиниши адабий танқидчиликда янги бир даврни бошлаб берди. Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Бегали Қосимов, Ботирхон Акрам, Яшар Қосим, Наим Қаримов, Ботир Норбоев, Шерали Турдиев, Замира Эшонова, Дилмурод Қуронов каби адабиётшунослар чўлпоншунослик

шахлданишига ҳисса қўшдилар. Аммо, О. Шарафиддинов таъкидлагани каби «ҳали улар Чўлпонни англаб етганимизни билдирмайди». Чўлпонни англаш миллий адабиётимизнинг тоталитар тузум даврида ясалган қобидан чиқариш демакдир. Гарчанд, янги замонга монанд ишлар қилинаётган бўлса-да, то ҳануз онгимизда «эски замон инерцияси» тугаб улгурганича йўқ. Бу ўзига яраша кучли талаб этади — ўша инерцияни фақатгина адабиётни санъат даражасида тушунганлар тўхта-тишга қодир.

Эски қараш тарафдорлари ўз режаларини «миллийлик ғояси» воситасида ниқобламоқдалар. «Кеча ва кундуз» романидаги миллийлик ғоялари ҳали батафсил таҳлил қилинмади. Жумладан, ота ва қиз — Раззоқ сўфи билан Зеби орасидаги муносабат жиддий таҳлил талаб этади.

Биз рисоланинг аввалги фаслида (қаранг: «Шеър қандай текширилади?») «Мен шоирми?» сарлавҳали шеърни Чўлпоннинг ижоддаги дастури деган эдик. Соф санъат жиҳатидан бу шеър қадрлидир. Чўлпон худди мусаввир каби хаёл суратини чизишни орзу қилади. Хаёлини чиза билиш унинг наздида зўр қудрат эди. Йигирманчи аср бошларида Ғарб адабиётида туйғулар суратини сўзда ифодалаш усули жорий этилди. Бу модернизм йўналиши эди. Жаҳид адабиётида ҳам шунга яқин намуналар яратила бошланди. Мумтоз адабиётга нисбатан тамомила бошқача оқимлар юзага чиқди. Ўша даврда адабиётшунос Отажон Ҳошим ўзбек адабиёти тараққиётини икки босқичга бўлганида ҳақ эди. У ёздики: «Чигатой адабиёти (яъни Навоий даврида ривожланган адабиёт. Б. Р.) адабиётимизнинг энг гуллаган давридир. То жаҳид адабиётига қадар бўлган бу давр адабиётнинг пасайган шаклда асосан қайтарилишидан иборатдир».

Отажон Ҳошим жаҳид адабиётини адабиёт тарихидаги юксалиш даври деб билди. Бироқ, бу адабиётни батафсил таҳлил этишнинг мавриди эмасди, чунки, жаҳид адабиёти Шўро узуми билан чиқишолмасди. Шу боис Отажон Ҳошим «Жаҳид адабиёти ўзбек буржуазияси адабиётидир. Жаҳид адабиёти ўзбек буржуазиясининг фикрини ва унинг бошдан кечирган ҳолатларини акс этадир, унинг учун ишлайдир, куядир, йиғлайдир» деб ёзди. Бу фикрлар Маркс, Энгельс, Ленин кўкартирган боғнинг аччиқ мевалари эди. Аслида адабиётни син-

фий кураш акс этадиган кўзгуга айлантириш ғирт бе-маънилик эди. Шундай қарашлар силсиласида жадид адабиётини замонавий адабиёт эканлиги тан олинмади. Жадид адабиётидан тушкунлик кайфияти изланди. Шoir сўзи қайта-қайта элакдан ўтказилди, рамзий ифодалардан ўзгача маъно чиқарилди. Муайян маъно англатмайдиган, ҳиссий қувватга асосланган шеърлар умуман қабул қилинмас, «космополитизм» намунаси деб ерга уриларди.

Хўш, «модернизм» истилоҳи нимани англатади?

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «модернизм»га қисқагина таъриф берилади: «МОДЕРНИЗМ (фр) Империализм даври буржуа санъати ва адабиётда реализмга қарши бўлган оқимларнинг умумий номи». Кўриниб турибдики, Абдулҳамид Чўлпонни ва унинг сафдошларини ўз замонасида модернист деб бўлмасди. Чунки, шундай дейилса бу буржуа адабиёти вакили, реализмга, тўғрироғи социалистик реализмга қарши, деган маънони англатади. Шусиз ҳам кейинчалик жадид модернистлари буржуа мафкураси жарчилари сифатида қораланди. Зотан, «жадид» сўзи ҳам «янги» деган маънони беради. Аслида модернизм империализмга даҳлдор эдимми? Истиқлолдан кейинги даврларда бу ном ўз маъносидан қўлланила бошланди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида модернизм истилоҳига бағишланган мақолалар чоп этилди. Адабиётшунос Аҳмад Отабой «Модернизм» сарлавҳали мақоласида бу истилоҳни шундай тушунтиради: «Модернизм» (французча модерн—энг янги, замонавий) атамасининг адабиётшуносликда қўлланганини ХХ аср аввалида Фарбий Европада пайдо бўла бошлаган футуризм, экспрессионизм, имажинизм, унанизм каби бадий оқим ва гуруҳларнинг юзага келиши билан боғлашади. Буларгача санъат ва адабиётда етакчи оқим ҳисобланган символизм XIX асрнинг 90-йилларида аста-секин сўна бошлаган эди. «Модернизм» ни айрим адабиётшунослар аниқ топиб ишлатилган атамас эмас, дейишади. Уларнинг фикрича, «модернизм»нинг луғавий маъносидан келиб чиққанда, ҳар қандай давр ўзининг «энг янги», «замонавий» бадий оқим ва гуруҳларини пайдо қилиши мумкин... Бироқ бу каби даъволардан қатъий назар бир қанча адабий, бадий йўналишларни ўзида жамлаган «модернизм» атамаси, қарийб бир асрки, ўз актуаллигини йўқотгани йўқ, ҳозирги за-

мон Ғарб санъати деганда дарҳол бу атама тилга тушиши одат тусига кириб улгирди».

Модернизмни шу тариқа тушунтирилиши ҳақиқатга яқин. Дарё ҳамма вақт бир ўзанда оқмагани каби адабиёт оқими ҳам вақт-вақти билан ўз қирғоқларини ўзгартириб туради. Чунки, адабиёт билан жамиятдаги ўзгаришлар оралиғида ҳамоҳанглик бор. Асримиз бошида шунинг учун ҳам ўзбек адиблари илғор адабиёт таъсирида бўлдилар. Ғарбга қиёсан кўпгина оқимлар шаклландики, бу замон тақозоси эди. Бироқ, шўро тузуми бундай юксалишга чек қўйди. Соцреализм адабиётимизни рангсизлангирди, оммабоп қилди, тилдан жозибани йўқотди. Бугунги кунда равнақ топаётган чўлпоншунослик ана шу масалаларни ҳам ўрганишга, батафсил тадқиқ этишга қаратилмоғи керак.

«Бинафша», «Клеопатра уйқуси», «Ваҳм», «Мен шоирми?», «Қуз ёмғири» каби қатор шеърларида Чўлпон сўз мусаввири сифатида кўринади. Бу хилдаги шеърларни ўқиш кифоя қилмайди, балки ундаги яширин ишораларни ўқиш керак. Чўлпоннинг шу услубини Рауф Парфи қаламига мавсуб баъзи шеърларда кўрамиз. Хусусан, «Чўли Ироқ» шеъри ўқувчидан ҳиссий англаш иқтидорини талаб қилади:

*Уфқ ёнар, уфқ. Уф-ф!
Карвон борар қумликда. Қум, Қум...
Туяларда ҳазин қўнғироқ:
Чўли ироқ, чўли ироқ.
Тун... Кун... Тун...
Поёни йўқ мунгли бу саҳро
узра хурмо*

*Усадир танҳо,
Хурмо ости ложувард булоқ:
Чўли ироқ, чўли ироқ,
Юрак чанак чалади чанқоқ.
Беҳуда севинар карвон.
Карвон учун энг ширин армон —
Уша булоқ...
Қуриган бироқ.
Чўли ироқ, чўли ироқ.
Йўли йироқ кўп ёмон...
Тун... Кун... Тун...*

Бу шеърда англашиладиган муайян маъно йўқ: сўзларни шундай тартибда терилиши, паузалар... ҳаммаси куй оҳангига кўчган воқеликни кўрсатишга йўналтирилган. Бунинг учун ўқувчида ҳиссий кўриш қобилияти бўлмоғи лозим. Шундагина ўқувчи асар аҳамиятини тушуниб етади, ҳаяжонга, завқу шавққа ғарқ бўлади.

Абдували Қутбиддиннинг «Қора чакмон кийган тун» деб бошланувчи шеъри ҳам Чўлпон, Рауф Парфи тажрибаларига асосланган ҳолда ёзилган:

Қора чакмон кийган тун

Чакмонини қоқади.

Ёнғоқ дарахтин силкиб,

Ёнғоқчалар чақади.

— Тишинг оғриди, ахир

Тишлаганинг юлдузча.

Қора чакмон кийган тун

Судралади тортилиб.

Ёнғоқ дарахтга аста,

Қолар қўли осилиб.

— Қўлинг оғриди, ахир

Ушлаганинг шафақча.

Қора чакмон кийган тун

Езиб қўяр чакмонин.

Катта қозонга аста

Солиб қўяр осмонни.

— Куйиб кетасан, ахир

Солиб қўйганинг қуёш.

Умумтаълим мактабларида модерн-шеъриятни ўргатишни бошлашдан аввал ўқувчиларда мустақил фикрлаш қобилияти ўстирилишига доир машғулотлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг табиат манзараларига (баҳор фаслида гулларнинг қийғос очилиши, турфа ифорлар тарқалиши, булбуллар навосию сойларнинг шарқираб оқиши ёхуд куз фаслидаги хазонрез манзаралар, қиш фаслидаги манзаралар) ҳиссий муносабати, гўзалликни қай йўсинда англаши... шу каби мавзуларда машғулотлар ўтказилса, сўз санъати билан мусиқа, тасвирий санъат, кино санъати ва ҳоказоларнинг чамбарчас боғлиқлиги тушунтирилса уларда модерн адабиётни қабул қилиш учун муайян тайёргарликлар ҳосил бўлади. Зотан, эстетик тарбия деганда шулар ҳам тушунилади.

ХОТИМА

Қизил империя даврида ўзбек адабиётининг хориждаги тарғиботи хусусида фикр юритиш мушкул эди. Чунки, ўша замонда муҳолиф «яратиш» сиёсати амалда бўлган. Истиқлолдан сўнгги даврларда аҳвол буткул ўзгарди. Жумладан, кўпгина мамлакатлар билан маданий алоқалар йўлга қўйилди. Германия, Япония ва бошқа мамлакатларда яшаётган туркийшунослар ижодий фаолияти вақтли нашрларда ёритилаётгани сўзимизга далил.

Ушбу рисолага нуқта қўйган пайтимизда профессор Малик Мурод 1994 йилда Анқарада нашр этилган «Чўлпоннинг шеърлари» номли китобни таҳририятимизга келтирди. Китобда турк адабиётшуносларининг тадқиқотлари, Чўлпон шеърларидан намуналар берилган. Мазкур китоб 538 саҳифадан иборат. Хусайн Ўзбой, Зелиҳа Яшилруд, Темур Хўжа ўғли, Фуод Кўприли каби олимлар Чўлпон шеърлятини турк китобхонига таништириш борасида ибратли ишларни амалга оширганлар.

Домланинг маълумот беришига қараганда, Туркияда Чўлпоннинг китоблари қайта ва қайта эълон қилинмоқда.

Шунингдек, ўзбек—немис маданий алоқаларини ўрганаётган олима, филология фанлари номзоди Робияхон Абдуллаева Германияда ўттизинчи йиллардан бошлаб Чўлпон ижодиётига қизиқиш кучайганини таъкидлайди. Ҳозирги кунда доктор Зигрид Клайнмихел, профессор Ингеборг Балдауф каби туркийшунослар Чўлпон ижодига бағишлаб бир неча асарлар ёзишган. Булар Р. Абдуллаева архивида сақланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулҳамид Чўлпон ижодиёти айни кунда Фарбу Шарқни яқинлаштирувчи кўприк вазифасини бажармоқда. Йиллар ўтиши билан бу оташнафас шоир ижодиётининг янги қирралари юз очишига шак-шубҳа йўқ.

ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

- Ғаридиддин Аттор. «Илоҳийнома» Т., «Езувчи» нашриёти, 1994.
- Чўлпон. «Яна олдим созимни» Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
- Озод Шарафиддинов. «Чўлпонни англаш» Т., «Езувчи» нашриёти, 1994.
- Бегали Қосимов. «Қарвонбоши», «Ешлик» журнали, 1990, 1-сон.
- «Табаррук ташриф» (Шайх Нажмиддин Кубро, Бағдодий, Паҳлавон Маҳмуд, Бедил ижодидан намуналар) Форс тилидан Матназар Абдулҳаким таржималари. Урганч, «Хоразм» нашриёти, 1991.
- «Ўзбек тилининг изоҳли луғати». «Рус тили» нашриёти, Москва, 1981.
- Чўлпон. «Эътироз». «Ешлик» журнали, 1990, 6-сон.
- Сафо Очил. «Орзулар кўкидаги шафақлар». Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1994.
- Ботир Норбоев, «Истиқлол ва истеъдод тарбияси» Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1996.
- Ғабибулло Қодирий, «Фельетон қироли». «Ешлик» журнали, 1987, 11-сон.
- Жорж Оруэл. «Адабиёт ва тоталитаризм». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1996, 33-сон. А. Отабой таржимаси.
- Норбой Худойбергазов. «Ўқишу ўқишнинг ўзи етарлими?» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1995, 45-сон.
- Шуҳрат Ризаев. «Истибодда қарши исён» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1995, 25-сон.
- Маҳмудхўжа Бехбудий. «Исмоилбек Ғазратлари ила суҳбат» (Нашрга тайёрловчи Шерали Турдиев) «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1993, 21-сон.
- Умарали Норматов. «Ғақиқат тақозоси» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1995, 7-сон.
- Лазиз Азиззода. «Чўлпон ким эди?» «Ешлик» журнали, 1988, 10-сон.
- Ботирхон Акрам. «Ғасоҳат сирлари» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1996, 37-сон.
- Аҳмад Отабой. «Сўз ва маданият» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1995, 35-сон.
- Аҳмад Отабой. «Модернизм» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1996, 11-сон.
- Шерали Турдиев. «Тонг юлдузи қисмати» «Ешлик» журнали, 1991, 3-сон.
- Мирзааҳмад Олимов. «Ғозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси» ЎзРФА А. Навоий номидаги адабиёт институти, Т., 1994.
- Ғафиз Абдусаматов. «Янги замон, янги адабиёт» «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Ғафталиги, 1996, 26 март сони.
- Дилмурод Қуронов. «Сурат ва сийрат» «Ватан» газетаси, 1996, 22-сон.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Тарбия рост сўздан бошланади	5
Шеър қандай текширилади?	13
Чўлпоннинг педагогик қарашлари	17
Шаклланаётган чўлпоншунослик	59
Хотима	70

БАҲРОМ РЎЗИМУҲАММАД

ЧУЛПОН — ТОНГ ЮЛДУЗИ ДЕМАК...

Тошкент—«Уқитувчи» 1997

Тахририят мудистри *Сафо Очил*
Муҳаррир *К. Дўстматова*
Бадний муҳаррир *З. Абдурасулов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳ *А. Иброҳимов*

ИБ 7245

Теришга берилди 21.01.97. Босишга рухсат этилди. 27.04.97. Формати 84×108^{1/32}. Тип. қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли босма л. 3,78. Шартли кр.-отт. 3,99. Нашр л. 3,72. 5000 нусхада. Буюртма № 2004.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12-242-96.

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот қўмитасининг 1-босма хонасида босилди. Тошкент «Сарбон» 1-берк кўча 2-уй. 1997.